Sociology of Culture and Art Volume 5. Issue 4. Winter 2024. Pages 31 to 50

Research Paper

Power and resistance: Patriarchal discourse in young adults' fiction

Mahnaz Jokari[1] | Saeed Hesampour*[2]
1. PostDoc Researcher, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran.
2. Professor of Persian Language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran (Corresponding author)

https://doi.org/10.22034/scart.2023.62888

Received: February 24, 2023
Accepted: September 10, 2023
Available online: December 22, 2023

Abstract

With ongoing modernization and the beginning of development in Iran, the family has always undergone changes and transformations and is affected by different ideas .For this reason, the concept of patriarchy expressed in cultural signs, due to different valuations and its inseparable connection with society and power relations, has a discursive nature that can have its own effect and be a manifestation of dominant or defeated voices in a cultural structure. In this research, which is the result of an extensive research about family discourse in young adults' fictions, by examining the works in the 5 decades period of fictions writing for teenagers, we tried to find the dominant discourse in each period and the changes in the representation of patriarchy in these works. Studies show that in different time periods, the discursive representation of patriarchy, affected by the social changes of the family structure, has been as follows: 1. The first period, the 50s (metaphorical and ideological period of the family: the father in the sense of absolute power); 2. The second period at 60s and 70s: patriarchy (acceptance of power and emotionalization); 3. The third period at 80s: representation of patriarchy and resistance against it 4. The fourth period at 90s: father's absence and children's empowerment. The results show that, in the considered period, major changes can be witnessed in the representation of the patriarchal discourse, which is completely different from the discourse of the previous period, and it shows that the power and resistance between father and child, from the flow of the absolute power of the father, has progressed towards the removal of the father and the empowerment of the children.

Keywords: family, patriarchy, power, discourse, young adult fiction

Citation: Jokari, M., & Hesampour, S. (2024). Power and resistance: Patriarchal discourse in young adults' fiction. *Sociology of Culture and Art*, 5 (4), 31-50.

Corresponding author: Saeed Hesampour
Address Shiraz University, Shiraz, Iran.
Tell:
Email: shesampour@shirazu.ac.ir.

1. Introduction

The family institution in Iran has always been considered the most important social institution and is tied to the entire social system. This issue has been rooted both in policies and among the general public (historical and religious tradition). With the spread of modernism and different approaches to development, traditional structures were transformed in many countries of the world; The form of the family changed and the nuclear family replaced the extended family in most parts of the world. The power structure in the family changed to a great extent, and the decision-making power in the family moved from patriarchal authoritarianism to group and consultative decisions. Women assumed more prominent roles in society than before. Urbanization, the expansion of education, work and social status, the expansion of visual and audio media, etc. are among the factors of changing traditional family structures. These structural changes are ongoing in the newer generations more than the previous generations; But besides these changes, cultural and value factors have also played a role in the changes of the traditional family. In Iran, we have also witnessed all these changes, centered around them; From the rise of the Tudeh Party of Iran and the spread of leftist literature, to the power of religious organizations and institutions and the rise of forced modernity, everyone had made the family the target of changing their plans. All these major changes, to a large extent, appeared in fiction. Both leftists, traditional and religious institutions and modern institutions started to produce literature and texts for these groups. As a result, these developments at the level of society and the world and their cultural representations, especially in relation to the period of adolescence, have a special importance.

2. Method

This research is a type of qualitative research. In qualitative research, by collecting data, the researcher interprets them, and it is the researcher who makes them meaningful by interpreting the data and phenomena. One of the analysis strategies or data mining method in qualitative method is inductive content analysis. In this research, we have descriptively investigated and inductively analyzed the data related to the historical discourse of patriarchy within the text. In this method, the collected data have been analyzed. It can be said that there are four main approaches in the field of discourse; Critical linguistic approach, socio semiological approach, historical discourse approach and sociological approach. (Van Dijk, 2014: 6).

3. Results

Examining the key works of each decade shows that in the first decades of writing stories for teenagers, we witness the absolute power of fathers and the emotionalization of the narrative in their favor. In these periods, in a general sense, it can be said that patriarchy and power relations in the family, although represented more or less, have not become an issue and we only see positive directions to preserve the family and understand the authority of fathers. However, the discourse of patriarchy in the 80s is challenged by the representation of the weaknesses and problems created by the discourse of patriarchy, and for the first time we witness power and resistance relations between children and fathers. In addition to that, since the 80s, we have witnessed the subjectivity of girls more and in the challenge between the relationship between fathers and daughters, the most important problem of the era, the discussion of female gender and its problems, which is created by the discourse of patriarchy, is not only depicted, but also challenged. However; less works can be found in which girls have an independent and fighting subject. But in the 90s, with the expansion of topics and works, we can point to a new topic that is important according to the discussion of this research. It is removing the power of patriarchy from stories and showing the unrivaled power of children. A theme that has less history before, but good examples of it can be mentioned in this decade.

4. Conclusion

This shows that the transition period from patriarchy has ended in other works, although limited, by depicting the interaction and dialogue between fathers and children, but in these works, as well as its process in society, the discourse of patriarchy in the middle of acceptances and rejections, such as A mystery remains unsolved. The complexities of these relations of power and resistance, even in the works where we see the removal of fathers, as if children.

مقاله پژوهشی

برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان

مهناز جوکاری[۱] | سعید حسام‌پور*[۲]

۱. پژوهشگر پسادکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول).

https://doi.org/10.22034/scart.2023.62888

تاریخ دریافت: ۵ اسفند ۱۴۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۹ شهریور ۱۴۰۲
انتشار آنلاین: ۱ دی ۱۴۰۲

چکیده

با ورود مدرنیته به ایران و شروع فرایند توسعه، خانواده همواره متأثر از عوامل و اندیشه‌های مختلف دستخوش تغییر و تحولات عظیم شده است. به موازات این، مقولهٔ پدرسالاری نیز دچار دگردیسی شده است. این پدیدهٔ نمودیافته در نشانه‌های فرهنگی، به‌دلیل ارزش‌گذاری‌های متفاوت و ارتباط جدایی‌ناپذیرش با جامعه و روابط قدرت، ماهیتی گفتمانی‌شده دارد که می‌تواند در عین اثرگذاری بسیار نمودی از صداهای غالب یا مغلوب در ساختاری فرهنگی باشد. در این پژوهش، که برآمده از پژوهشی گسترده دربارهٔ گفتمان خانواده در ادبیات داستانی نوجوان است، با بررسی آثار در بازهٔ زمانی ۵۰ سالهٔ داستان‌نویسی برای نوجوان، کوشیده ایم تا گفتمان غالب در هر دوره‌ی زمانی و تغییرات بازنمایی پدرسالاری را در این آثار، جست‌وجو کنیم. روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی و داده‌کاوی به روش استقرایی و براساس رویکرد تحلیل گفتمان تاریخی بوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد در بازه‌های زمانی مختلف، بازنمایی گفتمانی پدرسالاری، متأثر از تغییرات اجتماعی ساختار خانواده به سیاق زیر بوده بوده است: ۱. دوره اول، دهه ۵۰ دوره سیطرهٔ فرم و محتوای ایدئولوژیک خانواده است و پدر در معنای قدرت مطلقه کاربرد دارد؛ ۲. دوره دوم برههٔ پدرسالاری دهه ۶۰و۷۰ است که شاهد پذیرش قدرت و عاطفی‌سازی هستیم؛ ۳. دوره سوم بازنمایی پدرسالاری و مقاومت دربرابر آن که دهه ۸۰ است و ۴. دوره نبود پدر و قدرت‌نمایی فرزندان در دهه ۹۰ است .نتایج نشان می‌دهد، در بازه‌ی زمانی مدنظر، تغییرات عمده‌ای را می‌توان در بازنمایی گفتمان پدرسالاری شاهد بود که با گفتمان دوره‌ی قبل کاملاً متفاوت است و نشان می‌دهد قدرت و مقاومت بین پدر و فرزند، از جریان قدرت مطلقه‌ی پدر، به‌سمت حذف پدر و قدرت‌نمایی فرزندان پیش رفته است.

واژه‌های کلیدی: خانواده، پدرسالاری، قدرت، گفتمان، ادبیات داستانی نوجوان.

استناد: جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

* **نویسنده مسئول:** سعید حسام‌پور
نشانی: دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
پست الکترونیکی: shesampour@shirazu.ac.ir.

تقدیر و تشکر:

این اثر تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF)، برگرفته‌شده از طرح شماره (۹۹۰۳۰۰۵۴) انجام شده است.

This work is based upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under project number 99030054.

۱- مقدمه و بیان مسئله

نهاد خانواده در ایران، همواره مهم‌ترین نهاد اجتماعی به‌شمار رفته است و با کل نظام اجتماعی گره خورده است. مسئله‌ی خانواده هم در سیاست‌گذاری‌ها و هم در میان عموم مردم ریشه داشته است. این مسئله بی‌شک ریشه در مسائل تاریخی و دینی دارد که در فرهنگ عمومی مردم نیز رخنه کرده است. خانواده در ایران، افزون بر اهمیت آن، اعتبار و منزلت اجتماعی، فرهنگی و دینی نیز دارد و بسیاری از مردم، بقای خانواده را جزو وظایف اخلاقی و دینی خود می‌دانند. (آزاد ارمکی، ۱۳۹۳: ۱۳۴). بسیاری از محققان، دگرگونی‌های ساختار خانواده را در ایران، از دوره‌ی مشروطه می‌دانند که بدون شک یکی از این تحولات، دگرگونی ساختار قدرت در خانواده ایرانی بوده است. توانمندشدن زنان و فرزندان و افول تدریجی پدرسالاری، زمینه‌های متعارضی را در خانواده‌ها ایجاد کرده است. تا جایی که این روزها بیشتر شاهد مشارکتی‌شدن خانواده‌ها هستیم. اما آنچه مشخص است، «خانواده به‌عنوان یک نهاد اجتماعی پایدار، همواره تحت تأثیر سنت‌ها و قواعد هنجاری جامعه باقی خواهد ماند و با این وجود، روز به روز بر نقش قواعد گفت‌وگویی یا قواعد حاصل از تفاهم‌های موردی، در تعیین شرایط خانوادگی افزوده می‌شود.» (قانعی‌راد، ۱۳۹۸: ۱۰). با گسترش نوگرایی و رویکردهای متفاوت توسعه، ساختارهای سنتی در بسیاری از کشورهای جهان دگرگون شد؛ شکل خانواده تغییر یافت و خانواده هسته‌ای در بیشتر نقاط جهان جایگزین خانواده گسترده شد. ساختار قدرت در خانواده تا حد زیادی تغییر پیدا کرد و قدرت تصمیم‌گیری‌ها در خانواده از اقتدارگرایی پدرسالارانه، به‌سمت تصمیم‌های گروهی و مشورتی پیش رفت. زنان نقش‌های پررنگ‌تری نسبت به گذشته در جامعه بر عهده گرفتند. شهرنشینی، گسترش تحصیلات، موقعیت کاری و اجتماعی، گسترش رسانه‌های دیداری و شنیداری و... از عوامل تغییر ساختارهای سنتی خانواده محسوب می‌شوند. درواقع تغییرات ساختاری در جهان امروز (نوگرایی و توسعه) منجر به تغییر در همه‌ی حوزه‌های زندگی اجتماعی، ازجمله در عرصه‌ی خانواده شد و الگوهای سنتی جای خود را به الگوهای جدید داد و بدین‌ترتیب ارزش‌های حاکم بر خانواده و... تغییر پیدا کرد. این تغییرات ساختاری در نسل‌های جدیدتر، بیشتر از نسل‌های سابق در جریان است؛ اما در کنار این تغییرات، عوامل فرهنگی و ارزشی نیز در تغییرات خانواده‌ی سنتی نقش داشته‌اند.

در کشور ایران نیز شاهد تمام این تغییرات، حول محور آن‌ها بوده‌ایم؛ از برآمدن حزب توده و گسترش ادبیات چپ‌گرایانه، تا قدرت سازمان‌ها و نهادهای مذهبی و برآمدن مدرنیته‌ی قهری، همه و همه خانواده را هدف تغییر برنامه‌های خود قرار داده بودند. تمام این تغییرات عمده، تا حد زیادی در ادبیات داستانی نمود و بروز پیدا کردند. هم چپ‌گرایان، هم نهادهای سنتی و دینی و هم نهادهای مدرن، شروع به تولید ادبیات و متون برای این گروه‌ها کردند. در این میان، ادبیات داستانی که خود محصول عصر مدرن و نمایانگر انتقاد و نگاه نویسنده‌ی آن به عصر مدرن و وقایع روزمره است؛ می‌تواند به‌عنوان یکی از منابع پژوهشی برای درک فرایندهای تغییر اجتماعی، در نظر گرفته شود. به ویژه اینکه تنها با نگاه طولی و فرایندی می‌توان این فرایند تغییر اجتماعی را نشان داد. درنتیجه، این تحولات در سطح جامعه و جهان و بازنمودهای فرهنگی آن‌ها، به‌ویژه در ارتباط با دوره‌ی نوجوانی، اهمیتی خاص دارد؛ زیرا بدیهی است که ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی در ارتباط با خانواده و به‌ویژه پدرسالاری، در محتوای فرهنگی جامعه تأثیر می‌گذارد و در برساخت هویت نوجوان نقش خواهد داشت؛ از همین رو، مفهوم پدرسالاری نمودیافته در نشانه‌های فرهنگی، به‌دلیل ارزش‌گذاری‌های متفاوت و ارتباط جدایی‌ناپذیر آن با جامعه و روابط قدرت، ماهیتی گفتمانی‌شده دارد که می‌تواند اثرگذاری ویژه خود را داشته باشد و نمودی از صداهای غالب یا مغلوب‌شده در ساختاری فرهنگی باشد. ایجاد گفتمان‌ها، متأثر از این روابط قدرت، در هر دوره‌ی زمانی می‌تواند به‌طور ضمنی، نقشی پنهانی اما کاراتر در شکل‌دهی به هویت افراد داشته باشد. به‌همین دلیل در این پژوهش، با رویکرد نظری تحلیل گفتمان تاریخی، با روش تحلیل محتوای کیفی و داده‌کاوی استقرایی، به بررسی آثار داستانی نوجوان، در بازه‌ی زمانی پنجاه ساله پرداخته‌ایم. برای این امر، ابتدا با خوانش آثار مطرح و مهم در هر دهه، به تعیین نوع گفتمان غالب در آن دهه پرداخته‌ایم و پس از آن، برای مشخص‌شدن و کوتاه‌ترشدن بحث، در اینجا به تحلیل دو یا سه اثر شاخص از هر دوره، بسنده کرده‌ایم. پیکره‌ی پژوهش، بیش از سی اثر داستانی نوجوان را

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

در دهه‌های مختلف و در ژانر واقع‌گرا و اجتماعی شامل شده است که در جدول‌های هر بخش نیز به برخی از این آثار شاخص اشاره خواهیم کرد.

۲- پیشینهٔ پژوهش

۲-۱: پیشینهٔ تجربی

بررسی‌ها نشان می‌دهد تاکنون در ایران، پژوهشی که به‌طور مستقل به نقش پدر در ادبیات کودک و نوجوان پرداخته باشد، صورت نگرفته است. اما می‌توان به پژوهش‌های زیر، درباره‌ی خانواده در ادبیات کودک و نوجوان اشاره کرد. هرچند که این پژوهش‌ها نیز انگشت‌شمارند. چیت‌سازی (۱۳۹۸)، در پژوهش خود ساختار قدرت و بازنمایی آن را در قصه‌های عامیانه و داستان‌های کوتاه معاصر فارس از دهه‌ی ۴۰ تا ۹۰ بررسی کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در هر دو نوع ادبی، بیشتر خانواده هسته‌ای ترسیم شده است. ساختار قدرت در خانواده در ادبیات عامیانه، سلطه‌گرایانه و در داستان کوتاه معاصر، نیمه‌متقارن (سلطه‌گرایانه و صمیمانه) بوده است. شعبانی سبزه‌میدانی (۱۳۹۶)، به بررسی نقش و جایگاه پدر در اشعار کودک پرداخته است. او خانواده را کوچک‌ترین و اولین نهاد اجتماعی مرتبط با کودک دانسته است که در آن، مادر مظهر عاطفه و عامل تربیت کودک دانسته شده است و معتقد است که ترسیم سیمای پدر در آثار، عموماً در حاشیه قرار گرفته و به نقش اقتصادی و تأمین‌کننده‌ی معاش خانواده محدود شده است.

قرشی‌نژاد (۱۳۹۲)، در پژوهش خود به بازنمایی خانواده در داستان‌های پس از انقلاب اسلامی پرداخته است. او در پژوهش خود، براساس نظریه‌ی بازنمایی استوارت هال و به شیوه‌ی تحلیل متن، نحوه‌ی بازنمایی خانواده را در گزیده‌ای از داستان‌های واقع‌گرای کودک و نوجوان سه دهه پس از انقلاب اسلامی تحلیل و بررسی کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در داستان‌های دهه‌ی شصت و هفتاد، خانواده‌های سنتی و هسته‌ای و در آثار دهه‌ی هشتاد، خانواده‌ی هسته‌ای مدرن ترسیم شده‌اند. در اکثر داستان‌ها الگوی تقسیم نقش‌های زنانه و مردانه وجود دارد و ساختار اقتدار خانواده در دهه شصت و هفتاد مردمحور بوده است. نظام‌آبادی (۱۳۸۸)، زن و قدرت را در خانواده، در شش رمان دهه اخیر بررسی کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که زنان به‌دنبال تعریف جدیدی از قدرت و هویت در خانواده هستند. همچنین در این رمان‌ها، زن و مرد در کنار هم مهم هستند و زنان در کنار مردان احساس خوشبختی می‌کنند. باهم‌نگری این پژوهش‌ها نشان می‌دهد هیچ‌یک از آن‌ها بر آثار نوجوان تمرکز نکرده‌اند. بیشتر زمینه‌های بررسی‌شده نیز بر ساختار و انواع خانواده متمرکز بوده‌اند. درواقع، همان‌طورکه بررسی‌ها نشان می‌دهد، پژوهشی گسترده درباره‌ی نقش پدر در دوره‌های زمانی مختلف و باتوجه‌به ایدئولوژی‌های هر دوره صورت نگرفته است.

۲-۲: ملاحظات نظری

قدرت همیشه ابزاری تلقی می‌شود که در دست عده‌ی محدودی قرار دارد که برای حفظ منافع خود، از آن بهره می‌برند. «در این حالت، سوژه‌ی عاقل نیت‌مند و صاحب اراده‌ای وجود دارد که تمرکز قدرت در اوست و او به هرگونه که بخواهد، از آن بهره می‌برد. چنین دیدگاهی، پادشاهان و دیکتاتورها را به ذهن متبادر می‌کند» (سلطانی، ۱۳۹۴: ۱۷). قدرت در دیدگاه فوکو[1]، مفهومی پساساختارگرایانه دارد که به‌وسیله‌ی آن، انسان به سوژه تبدیل می‌شود. از دیدگاه فوکو، ابژه و سوژه‌شدن انسان مدرن، تابعی از روابط قدرت است. به‌همین دلیل، شاید بتوان گفت، مفهوم قدرت در برساخت سوژه‌ی فوکویی، در رابطه با افراد است و با مقاومت آن‌ها روبه‌رو است. در این دیدگاه، قدرت به‌صورت یکپارچه، کل اجتماع را دربرگرفته است و همه‌ی افراد، در این چرخه‌ی قدرت دخیل هستند. فوکو در مقاله‌ی «سوژه و قدرت» خود دراین‌باره می‌گوید:

> این شکل قدرت خودش را بر زندگی روزمره‌ی بلاواسطه‌ای که به فرد هویت می‌بخشد، اعمال می‌کند، وی را با نشان فردیت خاص خودش مشخص می‌سازد، او را به هویت خودش می‌پیوندد، قانون حقیقی بر وی تحمیل می‌کند که خود او باید آن را

1. Michel Foucault

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

تصدیق کند و دیگران هم باید آن را در وجود او بازشناسند. این قدرت، نوعی از قدرت است که افراد را به سوژه تبدیل می‌کند (دریفوس و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۴۸)

این قدرت‌ها همان‌طورکه گفته شد، متکثرند و فقط در نهادهای قدرت، همچون حکومت‌ها متمرکز نیستند. فوکو معتقد است که این مبارزه بر سر قدرت است که جلوه‌هایی از سوژگی افراد را مشخص می‌کند. این قدرت وقتی می‌تواند معنا پیدا کند که بر رفتار و اعمال دیگر افراد اثر بگذارد و نوع کنش‌های افراد را تعیین کند. این همان چیزی است که فوکو آن را «قدرت انضباطی[۲]» می‌نامد. این قدرت می‌تواند ازطریق تشویق، ترغیب یا ایجاد محدودیت و منع و نهی، اعمال شود. نکته‌ی درخور توجه این است که این قدرت صرفاً به‌طور مستقیم و محسوس اعمال نمی‌شود، بلکه می‌تواند به‌طور ضمنی بر افراد اثر بگذارد و درپی مشروع‌سازی[۳] خود برآید. ایجاد نظم و انضباطی که خود را بر گفتار، ذهنیت و رفتار فرد، تحمیل می‌کند.

طبق نظر فوکو، قدرت در شبکه‌ی پیچیده‌ی رفتاری تنیده شده است و این رویکرد انضباطی و جامعه‌ی کنترلی، به‌گونه‌ای است که فرد شاید خود متوجه آن نباشد و تا جایی پیش برود که خود فرد اقدام به خودکنترلی کند و عاملیت خود را از دست بدهد. اما آنچه از دید فوکو اهمیت دارد، این است که هویت افراد طی همین فرایند قدرت شکل می‌گیرد. او قدرت را مولد می‌داند و نگاه صرفاً منفی به فرایند قدرت ندارد. فوکو معتقد است در هر مقاومتی، جنبه‌هایی از قدرت نهفته است که می‌تواند سازنده باشد. به‌همین دلیل، می‌توان گفت در دیدگاه فوکو، سوژه جدا از فرایند قدرت شکل نمی‌گیرد. حال این فرایند می‌تواند منجر به انقیاد سوژه شود یا بر عاملیت و شکل‌گیری هویت او اثر بگذارد. می‌توان گفت سوژه‌ی فوکویی، سوژه‌ای آزاد و خودمختار نیست، بلکه در کشاکش قدرت و محدودیت‌های آن شکل می‌گیرد. قدرت با شکل‌دهی به جهان اجتماعی افراد، نقش مؤثری در جهت‌دهی به جهان‌بینی[۴] آن‌ها دارد. ایجاد گفتمان‌ها، متأثر از این روابط قدرت، در هر دوره‌ی زمانی می‌تواند به‌طور ضمنی، نقشی پنهانی اما کاراتر در شکل‌دهی به سوژگی افراد داشته باشد. زبان ازجمله راه‌هایی است که ازطریق آن، می‌توان در ژرف‌ساخت هر اثر، گفتمان آن را شکل داد؛ زیرا دسترسی ما به واقعیت‌های اطرافمان، ازطریق زبان است. چه در گفت‌وگوهای روزمره، چه در آثاری که در ادبیات خلق می‌شود، این زبان است که مرزهای دانش ما را از خود و جهان اطرافمان مشخص می‌کند. درحقیقت زبان در بازنمایی واقعیت نقش دارد. این بازنمایی از واقعیت، همان چیزی است که گفتمان را شکل می‌دهد.

گفتمان نیز مفهومی بین‌رشته‌ای است که در علوم مختلفی همچون علوم اجتماعی، سیاسی، ارتباطات و زبان‌شناسی کاربرد دارد و طیف‌های مختلفی از دیدگاه‌ها را شامل می‌شود. می‌توان تعریف گفتمان را در رویکردی جامعه‌شناختی، در نظر باختین[۵] و بارت[۶]، چنین خلاصه کرد: «گفتمان می‌تواند بازنمود یک صدا[۷] در دل یک متن یا یک موقعیت گفتاری باشد.» (میلز، ۱۳۸۲: ۱۶) صدایی که می‌تواند تک‌گویانه بیان شود یا زمینه‌ای برای گفت‌وگو بین گفتمان‌های مختلف فراهم کند. به‌همین دلیل می‌توان گفت، گفتمان‌ها همواره در کشاکش دائم با گفتمان‌های دیگر قرار دارند و این کشاکش قدرت بین صداها، باعث می‌شود گفتمانی به گفتمان مسلط تبدیل شود که توسط نهادهای قدرت به رسمیت شناخته شده و حمایت شود. می‌توان گفت، قدرت عنصری کلیدی در بحث‌های مربوط به گفتمان است (میلز، ۱۳۸۲: ۲۹). تحلیل گفتمان متأثر از تفکر پست‌مدرنیسم[۸] پررنگ شد و همان‌طورکه گفته شد، از آرای فوکو سرچشمه گرفت. نظرات فوکو درباره‌ی گفتمان، بخشی از مطالعات «دیرینه‌شناسی»[۹] او بود که به‌دنبال قواعدی بود تا نشان دهد، هر دوره‌ی تاریخی خاص، اپیستمه‌ی[۱۰] خاص خود را دارد. این عقیده‌ی فوکو پس از او مورد انتقاد قرار گرفت. فوکو معتقد است که: «هیچ گفت‌وگویی خارج از روابط قدرت و در فضا و عرصه‌ای خنثی صورت نمی‌گیرد...

2. disciplinary power
3. legitimization
4. worldview
5. Bakhtin
6. Barthes
7. voice
8. post -modernism
9. paleontology
10. epistemology

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

. بنابراین، در پس هر گفت‌وگویی اراده‌ای معطوف به قدرت نهفته است.» (یارمحمدی، ۱۳۸۳، ۱۰) بحث درباره‌ی گفتمان‌ها آن عرصه‌ای از روابط قدرت نیست که به‌طور آشکار به‌دنبال سرکوب باشد، بلکه به‌طور ضمنی در تعیین نوع رفتار افراد نقش دارد و افراد را به سوژه‌هایی در گفتمان‌ها تبدیل می‌کند.

یکی از ابعاد مهم و گسترده‌ای که ایدئولوژی و گفتمان مخصوص به خود را در طول تاریخ تولید کرده است، خانواده است. آنچه باعث شده است، مجموعه‌ای از مسائل در بررسی‌های خانواده، نادیده گرفته شود، همین ایدئولوژی خانواده است؛ چنان‌که گاه برخی نظریه‌پردازی‌های سنتی درباره خانواده، احتمال بدرفتاری گسترده یا تیره‌روزی را در خانواده نادیده می‌گیرد. (برناردز، ۱۳۸۴: ۶۴). «ایدئولوژی خانواده در ایجاد فردگرایی افراطی هم دخالت دارد. «پدربودن» با «مادربودن» متفاوت است، ایفای نقش «پسر» یا «دختر» خانواده، بستگی به سن، جنس و رابطه‌های خونی افراد دارد. خانواده شامل جایگاه‌ها و مقام‌های منحصربه‌فردی است که افراد تصدی آن‌ها را برعهده می‌گیرند. مهم‌تر از همه، دالی عنوان می‌کند که ایدئولوژی خانواده، با نوع خاصی از «فردگرایی تملک‌گرایانه» پیوند دارد (همان، ۶۵). خانواده به‌عنوان سازه‌ای ایدئولوژیک، زیربنای سازمان‌دهی‌های اجتماعی است؛ به‌همین دلیل نظریه‌پردازان مدرنیستی، بر ضرورت توجه به گفتمان خانواده اشاره می‌کنند. جامعه‌شناسی خانواده مدرنیستی، ایدئولوژی خانواده را رواج داد و در تعریف خانواده به‌مثابه موجودیت سیاسی نقش داشت. همچنین زمینه‌ساز مطالعات خانواده پست‌مدرن شد. (همان، ۱۱۴) واقعیت این است که درباره‌ی خانواده معمولاً به بعد مقدس‌گونه و عاطفی آن توجه شده است، اما باید پذیرفت خانواده توزیع‌کننده‌ی خشم، نفرت، یأس، بدرفتاری و خشونت نیز هست. به‌ویژه گفتمان پدرسالاری که هم در ساحت جامعه وجود داشته و هم در آثار بسیاری بازتولید شده است. بدیهی است که سیاست‌گذاری‌ها در شکل‌دادن به گفتمان خانواده در هر جامعه نقش دارد و بررسی آن می‌تواند عرصه‌های ژرف‌تری را پیش روی ما بگشاید.

می‌توان گفت در حوزه‌ی گفتمان، چهار رویکرد اصلی وجود دارد؛ رویکرد زبان‌شناسی انتقادی، رویکرد اجتماعی‌نشانه‌شناختی، رویکرد گفتمانی‌تاریخی[11] و رویکرد اجتماعی‌شناختی. (ون‌دایک[12]، ۱۳۹۴: ۶) به‌همین دلیل، با قراردادن مفهوم خانواده در جایگاه گفتمانی، می‌توان تحولات این نهاد بنیادین را در دل تحولات تاریخی و در دوره‌های مختلف بررسی کرد و درواقع هدف اصلی پژوهش این امر است. به‌همین خاطر می‌توان گفت، رویکرد این پژوهش به تحلیل گفتمان، رویکردی گفتمانی‌تاریخی است که در آن، با بررسی ادبیات داستانی واقع‌گرای نوجوان، از دهه‌ی ۵۰ تاکنون، سیر تغییرات گفتمان خانواده، به‌طور خاص پدرسالاری بررسی شده است. آنچه در تحلیل‌ها انتخاب شده است، آثاری است از نویسندگان برگزیده‌ی هر دهه که روند فکریشان، به گفتمان خاص آن دوره منجر شده است. در نهایت، بررسی‌ها ۴ دوره‌ی گفتمانی را نشان می‌دهد که در هر دوره، چند نمونه از آثار شاخص، بررسی شده‌اند.

۳- روش پژوهش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های کیفی است. در پژوهش کیفی، پژوهشگر با گردآوری داده‌ها، به تفسیر آن‌ها می‌پردازند و این پژوهشگر است که با تفسیر داده‌ها و پدیده‌ها، آن‌ها را معنادار می‌کند. «تحقیق کیفی[13] مستلزم کاربرد و گردآوری طیفی از مواد تجربی، مطالعه‌ی موردی، تجربه شخصی، درون‌نگری، داستان زندگی، مصاحبه، متون مشاهده‌های تاریخی و تصویری است که لحظه‌ها و معانی عادی و چالش‌برانگیز در زندگی افراد را تشریح می‌کند» (محمدپور ۱، ۱۳۹۲: ۹۴). یکی از راهبردهای تحلیل یا روش داده‌کاوی در روش کیفی، تحلیل محتوای استقرایی[14] است. در این پژوهش، به‌صورت توصیفی به بررسی و تحلیل استقرایی داده‌های مربوطبه گفتمان تاریخی پدرسالاری در درون متن پرداخته‌ایم. در این روش، داده‌های گردآوری‌شده واکاوی شده‌اند. در راهبرد استقرایی «غوطه‌وری در جزئیات و خصوصیات داده‌ها برای کشف الگوها، تم‌ها و روابط متقابل مهم است؛ با کاوش آغاز

11. historical discourse
12. Van Dijk
13. qualitative inquiry
14. inductive content analysis

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

می‌شود و سپس تأیید صورت می‌گیرد، با اصول تحلیلی راهنمایی می‌شود تا با قواعد صوری، با یک ترکیب خلاق خاتمه می‌یابد» (محمدپور ۱، ۱۳۹۲: ۹۵). به‌همین دلیل می‌توان گفت در پژوهش کیفی از نوع استقرایی، از رویکردهای قیاسی[15]، صرفاً جهت راهنمای عمومی تحقیق استفاده می‌شود. (همان، ۹۷) به‌همین دلیل از رویکرد تحلیل گفتمان تاریخی برای پیشبرد اهداف پژوهش بهره برده‌ایم. برای این منظور، آثار داستانی نوجوان از دهه‌ی ۵۰ بررسی شده‌اند تا بتوان از دیدگاه روابط قدرت و گفتمان، به دسته‌بندی تحول تاریخی رسید. یافته‌ها و دسته‌بندی‌ها در فرایند داده‌کاوی، براساس رویکرد پژوهش دسته‌بندی و تحلیل شده‌اند.

٤- تحلیل یافته‌ها

ادبیات کودک و نوجوان، سابقه‌ای طولانی در ایران ندارد؛ اما جریان‌های سیاسی و اجتماعی بسیاری از ابتدا تاکنون در فرم و محتوای آن تأثیر گذاشته است. ادبیات نوجوان پس از پشت سر گذاشتن دوره‌هایی از ترجمه و بازنویسی، به دوره‌ای وارد شد که در آن، نویسندگانی متوجه این حوزه شدند و به نگارش آثاری برای کودک و نوجوان دست زدند. این فرایند پیش از آنکه نتیجه‌ی روند طبیعی شناخت کودک و نوجوان باشد، به‌نظر می‌رسد متأثر از فضایی سیاسی و ایدئولوژی‌های حاکم در آن دوره بوده است. به‌همین دلیل، باید از زاویه‌دید همین ایدئولوژی‌ها به فهم متفاوتی که از کودک و نوجوان وجود داشته است، رسید. این مسئله، علاوه‌بر این، برساخت متفاوتی از خانواده را نیز نشان می‌دهد؛ خانواده در میانه‌ی استحاله‌های معنایی.

اواسط دهه‌ی چهل تا پیش از انقلاب اسلامی که آغاز نگارش برای کودک و نوجوان به‌حساب می‌آید، جنبش‌های سیاسی، انقلابی و ادبی در این دوران، بر روند شکل‌گیری آثار ادبی نقش داشته‌اند که تا انقلاب اسلامی ادامه داشته است. این جنبش‌ها گونه‌ای ادبیات متعهد شکل داد که بر آن بود تا از مردم دفاع کند و به آرمان‌های آن وفادار باشد و به مسائل مهم سیاسی و اجتماعی بپردازد.

این نوع ادبیات، گاه با نگاهی رئالیستی و گاه با بیانی استعاری، از مردم، برابری، عدالت و آزادی حرف می‌زد و قهرمانی و شهادت را می‌ستود. یکی از مهم‌ترین جریان‌های انقلابی در این دوران، چپ‌گرایی مارکسیستی بود که در اواخر دهه‌ی چهل، به‌طور رسمی مبارزه علیه رژیم پهلوی را آغاز کرد و در مبارزه‌ی مسلحانه، به سازمان چریک‌های فدایی خلق ایران پیوست. (تلطف، ۱۳۹۳: ۱۳۷) این اندیشه خیلی زود در میان روشنفکران و نویسندگان نیز نفوذ پیدا کرد. نویسندگان برای تشویق مردم به قیام برضد وضع موجود، در نوشته‌های خود یا به‌شکل تمثیلی و نمادین یا با بیانی استعاری، به‌طور پنهانی رژیم پهلوی را ساقط کردند. این کاربردهای زبانی، برای فرار از سانسور بود. همچنین، نکته‌ی دیگر در این دوره، غلبه‌ی سبک رئالیسم سوسیالیستی در این دوره بود. (همان، ۱۴۰و۱۴۱).

بدون شک، کسانی همچون صمد بهرنگی در ایجاد این نگاه و نهادینه‌کردن آن در بینش نویسندگان پس از خود، نقش داشته‌اند. اثرگذاری او بر نسلی از نویسندگان پس از خود یا هم‌دوره‌ی خود است که به آموزگاران نویسنده شهرت دارند. دیدگاه‌های سیاسی صمد بهرنگی، در عرصه‌های تربیتی او نیز اثر داشته است. آنجا که می‌گوید: «در خانواده‌ای که پدر همه‌ی درآمد خانواده را صرف عیاشی و خوشگذرانی قماربازی می‌کند، هیچ اثر تغییردهنده‌ای در اجتماع ندارد و یا سد راه تحول اجتماعی است، بچه ملزم نیست مطیع و راستگو و بی‌سروصدا باشد و افکار و عقاید پدر را عیناً قبول کند.» (بهرنگی، ۱۳۴۸: ۸)

شاید در نگاه اول، این تنها موضع‌گیری نویسنده‌ای در بافتی تاریخی باشد که جامعه درگیر ایدئولوژی‌های گوناگون انقلابی است. اما نگاهی به آثار پیروان او، حتی تا سال‌های اخیر، نشان می‌دهد نمودهای این تفکر، به‌گونه‌های مختلف بازپرداخت شده‌اند. بر این اساس، می‌توان این روند آغازین را دوره‌ای دانست که در آن، خانواده، به‌ویژه پدر، پیچیده در بافت معنایی دیگری، به‌گونه‌ای استعاری پرداخت شده است. اما در آثار پیروان صمد نیز این نگاه دیده می‌شود که در آن، پدر در جایگاه قدرت مطلقه ترسیم شده است. در ادامه، این دوره‌های گفتمانی را جداگانه بررسی خواهیم کرد.

15. Abductive Approaches

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

۱- دوره اول: گفتمان پدر در جایگاه قدرت مطلقه

این روند از پیش از انقلاب و با آثار صمد بهرنگی آغاز می‌شود. در اندیشه‌ی صمد بهرنگی که معتقد به نبردهای چریکی است، پدر همواره همچون قدرت مطلقه‌ای است که محکوم به نابودی است و فرزندان همواره دربرابر آن شورش می‌کنند. به‌همین دلیل، برای درک فضای غالب بر ادبیات کودک و نوجوان این دوره، شناختی کلی از اندیشه‌ی مارکسیستی می‌تواند راهگشا باشد. ایدئولوژی مارکسیستی در ایران، جریان‌های متعددی داشته است و شاید ارائه‌ی تعریفی از آن که همه‌ی این جریان‌ها را پوشش دهد، امکان‌پذیر نباشد. اما درکل، ایدئولوژی مارکسیسم از تضاد طبقاتی بنیادینی سخن می‌گوید که به‌دلیل دسترسی (مالکیت) بخشی از جامعه (طبقه بورژوا)، به ابزار تولید و نیروهای مولد و محرومیت دیگر افراد جامعه (طبقه پرولتاریا) از آن‌ها به وجود آمده است. مبارزه‌ی انقلابی طبقه‌ی پرولتاریا بر ضد جامعه‌ی سرمایه‌داری و پیروزی بر آن، برای رسیدن به جامعه‌ای است که در آن، افراد تحت سلطه قرار نگیرند. (امن‌خانی، ۱۳۹۵: ۱۵۳)

۱-۱: تحلیل اولدوز و کلاغ‌ها

برای مثال می‌توان از داستان *اولدوز و کلاغ‌ها* (۱۳۴۸) از صمد بهرنگی یاد کرد که آن را می‌توان آشکارا بیانیه‌ی سیاسی‌اجتماعی صمد بهرنگی دانست. ایدئولوژی مسلط اثر از آغاز روشن می‌شود؛ تقابل میان طبقه‌ی فقیر و غنی و جهت‌گیری نویسنده که ساختار اصلی داستان بر آن منطبق است و سوژگی تیپیک شخصیت‌ها را درجهت همین ایدئولوژی طرح‌ریزی کرده است. بر این اساس، اولدوز به‌عنوان شخصیت اصلی داستان و کانون روایت، نماینده‌ی طبقه‌ی محروم و ناآگاه کارگر و فقیر است که از ابتدا، به‌عنوان بیانیه‌ی اصلی خود، برضد طبقه‌ی سرمایه‌داری می‌شورد.

شالوده‌ی اصلی داستان براساس قصه‌های عامیانه شکل گرفته است؛ زن‌بابای بی‌رحم و پدر بی‌توجه و سنگدل، شخصیت‌های شریر داستان، دختری دورمانده از مادر که انواع محرومیت و بی‌رحمی‌ها را تحمل می‌کند و یاشار و کلاغ‌ها به‌عنوان یاریگر نقش ایفا می‌کنند. اما در ژرف‌ساخت اثر، بررسی ابعاد نمادین و ایدئولوژیک اثر، نشان می‌دهد شخصیت‌های اثر، ابژه‌هایی هستند که هریک ایدئولوژی طبقه‌ی خود را رهبری می‌کند.

در این داستان، پدر نماینده‌ی طبقه‌ی سرمایه‌داری در نظر گرفته شده است که بی‌خبری و بی‌توجهی و ظلم آشکاری نسبت به نمایندگان طبقه‌ی کارگر (یاشار و خانواده‌اش، ننه‌کلاغه) دارد. شکاف بین پدر و فرزند، یا در معنای دقیق‌تر، شکاف بین دو طبقه، با این عنوان‌ها و تفسیرها، فضایی برای گفت‌وگو و تعامل ایجاد نمی‌کند یا بهتر است که بگوییم درپی ایجاد آن نیست. می‌توان گفت تحول سوژگی اولدوز، درجهت تبدیل او به ابژه‌ی محتوم انقلابی است و این انقلاب علیه نخستین کانون قدرت موجود برای کودک و نوجوان است؛ خانواده و به‌ویژه پدر. خانواده که گفتمان اصلی جامعه را در معنایی کلان رهبری می‌کند و محکوم به فروپاشی است.

اما این پرسش پیش می‌آید که چرا در داستانی برای کودک و نوجوان، خانواده در این جایگاه نمادین قرار گرفته و کودک موظف است علیه آن شورش کند؟ پیگیری پاسخ به این پرسش، به دیدگاه چپ‌گرایان درباره‌ی خانواده برمی‌گردد. مارکسیست‌ها با تأکید بر روابط میان خانواده و جامعه، مدعی شدند که خانواده تأمین‌کننده‌ی نیازهای سیستم سرمایه‌داری است؛ یعنی خانواده است که بنیان‌های سیستم سرمایه‌داری را نگه می‌دارد و مشروعیت آن را تأمین می‌کند (ریتزر و استیپنسکی[۱۶]، ۲۰۱۷). به‌همین دلیل، می‌توان نمودهای چنین دیدگاهی را نه‌تنها در آثار بهرنگی که در دیگر آثار این حوزه‌ی گفتمانی یافت.

خانواده شامل پدر و نامادری می‌شود. نامادری عنوانی است که در همه‌ی داستان، همه‌ی شخصیت‌ها، زن را با آن خطاب می‌کنند. اولدوز از ابتدای داستان، در خانه حبس است و راهی به بیرون ندارد، کمتر به حساب می‌آید و مورد آزار و اذیت نامادری قرار می‌گیرد. می‌توان گفت در فضای ناآگاهی و بی‌خبری است. حتی از مادر واقعی خود بی‌خبر است. تا اینکه با ننه‌کلاغه هم‌صحبت می‌شود و کم‌کم نسبت‌به دنیای بیرون آگاهی پیدا می‌کند. ننه‌کلاغه خانواده‌ای پرجمعیت و محروم دارد و به‌همین دلیل، در

[۱۶] Ritzer and Stepnisky .

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

گفتمان مربوط به طبقه‌ای که در آن قرار دارد، دزدی عیب محسوب نمی‌شود و حتی اولدوز را به آن ترغیب می‌کند: «اولدوز گفت: زن‌بابام بدش می‌آید، اگرنه یکی بهات می‌آوردم می‌خوردی.
ننه‌کلاغه گفت: پنهونی بیار. زن‌بابات بو نمی‌برد.» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۱۴)

این آغاز شورش اولدوز علیه خانواده‌ای نمادین است. اولدوز در ادامه‌ی داستان با همکاری یاشار و کلاغ‌ها، علیه خانواده شورش می‌کند تا بتواند از آن‌ها رهایی یابد. این تحول درونی و تبدیل‌شدن اولدوز به سوژه‌ای کنشمند و مبارز، توسط دیگران رهبری می‌شود. جامعه‌ی کلاغ‌ها که قدرت خود را از اتحاد باهم دارند، تصویری آرمانی از طبقه‌ای فرودست ترسیم می‌کند که خود را شناخته و توان مبارزه دارد، حتی اگر در این راه کسانی قربانی شوند. اما ردپای صمد بهرنگی در جای جای اثر دیده می‌شود؛ به‌ویژه در عنوان فصل‌ها که گویی نظریه علنی نویسنده است:

«بچه‌های عاقل، پدر و مادرهای نادان را دست می‌اندازند.» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۴۵)

یا در جایی که یاشار اشاره می‌کند چیزهایی از آموزگارش یاد گرفته که می‌تواند بابا و زن‌بابا را تا سر حد مرگ بترساند. (همان، ۴۴)

آموزگار می‌تواند حضور ضمنی بهرنگی برای بیان آشکار نظریه‌اش باشد. حتی می‌توان ننه‌بزرگ کلاغ‌ها را حضور نویسنده‌ی ضمنی اثر در نظر گرفت. آنجا که شورش را رهبری می‌کند و سخنرانی پایانی برای ادامه‌ی مبارزه تا شکست کامل دشمن. در حرکتی نمادین، پستانک که نشانی از کودکی و تعلق خاطر به خانواده است، دور انداخته می‌شود، چرا که نمادی است از سکوت و اعتراض‌نکردن: «اما این پستانک را دور می‌اندازیم. برای اینکه آن را زن‌بابا برای اولدوز خریده بود که همیشه آن را بمکد و مجال نداشته باشد که حرف بزند و درد دلش را بگوید.» (همان، ۷۶)

او همچنین کودکان را به کین‌خواهی نیز دعوت می‌کند و بیانیه‌ای پرشور و انقلابی قرائت می‌کند: «زن‌بابا ننه‌کلاغه را کشت، آقاکلاغه را ناکام کرد. اما یاشار و اولدوز آن‌ها را فراموش نکردند. پس زنده باد بچه‌هایی که هرگز دوستان ناکام و شهید خود را فراموش نمی‌کنند.

کلاغ‌ها بلند بلند قار قار کردند. اولدوز و یاشار دست زدند و هورا کشیدند.» (همان، ۷۷)

۱-۲: تحلیل آبشوران

نمونه‌های دیگری از این نگاه استعاری به خانواده را می‌توان در آثار کسانی دیگر همچون قدسی قاضی‌نور نیز مشاهده کرد. اما مفهوم پدر به‌عنوان قدرت مطلقه و متأثر از این ایدئولوژی، در آثار پیروان صمد، آشکارا دیده می‌شود؛ ازجمله در آثار علی‌اشرف درویشیان. او خود را دنباله‌روی صمد بهرنگی می‌داند تا راوی طبقه‌ی کارگر و فقیری باشد که زاده‌ی نابرابری اجتماعی است. تفاوت او با دیگر نویسندگان این گفتمان، نگاه رئالیستی او به وقایع و قراردادن خانواده در دل مشکلات اقتصادی و فرهنگی، آن‌هم با فضایی کاملاً نابرابر است.

برای مثال می‌توان از داستان آبشوران (۱۳۵۴) یاد کرد. خانواده باوجودی که در فضایی دیکتاتوری و بدون هیچ‌گونه ارتباط مناسبی با کودک و نوجوان ترسیم شده است، با توجه به گفتمان اصلی اثر، رویکردی همدلانه به آن‌ها وجود دارد. فقر و بیکاری تنها دلیلی است که این همدلی را ایجاد می‌کند؛ فقری که هیچ‌یک در به‌وجودآمدن آن نقشی ندارند اما در روابط آن‌ها و نوع نگاهشان به زندگی نقش پررنگی برعهده دارد. این گفتمان غالب، متأثر از سبک رئالیسم سوسیالیستی است که می‌خواهد با عریان‌ترین شیوه‌ی ممکن، به روایت تلخ‌ترین حالت زندگی بشر بپردازد؛ تلخی‌ای که محصول شرایط خاص اجتماعی است و نمود اصلی و مهم آن در خانواده و روابط بین اعضای آن دیده می‌شود. فقر، گرسنگی، بیکاری، دعوا، گریه، اندوه و...، کلیدواژه‌های پرتکرار این اثر هستند که داستان‌های آن هریک روایت بخشی از این اندوه در دوران نوجوانی راوی است تا درنهایت به مسیر مبارزه می‌انجامد.

سوژگی نوجوانان این اثر، کنشگری‌های عادی نوجوانی در دل زندگی روزمره است؛ دزدیدن پول از قلک برای خرید ذرت، دعوا بر سر خریدن کت‌وشلوار نو، کوشش برای کاشتن یک گیاه در خانه یا خریدن یک ویولون و....، همه کنش‌هایی است برآمده از روزمرگی‌های طبقه‌ای محروم و کم‌سواد. اما گفتنی مهم این است که این سوژگی‌ها بیشتر با مخالفت یا برخورد قاطع و مستقیم پدر، ناتمام می‌ماند.

بی‌تردید در تعریف والدین، به‌ویژه پدر، تأثیر فقر، کم‌سوادی و خرافات، به‌همراه دنیای سنتی پدرسالاری، سوژگی پسران نوجوان (روایتی از دختران در داستان وجود ندارد) را ناتمام می‌گذارد. نمونه‌ای از این دست خرافات، برخورد پدر با آن‌ها پس از خرید ویولون است که علاوه‌بر والدین، دیگر اعضای خانواده ازجمله عمو، دایی و مادربزرگ نیز به‌گونه‌ای کاملاً خشونت‌بار با آن‌ها برخورد می‌کنند.

«عمو پیره می‌خواست بیرونش بیاورد ولی پشیمان شد. شاید فکر می‌کرد که دستش نجس می‌شود. به من گفت: بیارش بیرون دِ لوطی. قرتی سرخاب مال.

مثل نعش یک عزیز بیرونش آوردم. روی دستهایم بود. آستین بابا به سیم‌هایش خورد: «درین‌ن‌ن‌گ»

عمو پیره گفت: یواش بیچاره شدیم. فرشته همه از دور بالابان(پشت‌بام) فرار کردن.

بابا گفت: نانمان برید.

دایی موسی گفت: خودمان شدیم اسباب بدبختی خودمان.» (درویشیان، ۱۴۰۰: ۲۹)

در ادامه نیز همگی حتی مادر، از پدر کتک مفصلی می‌خورند. می‌توان گفت هرچند داستان‌ها در سبکی رئالیستی روایت شده‌اند، اما ایدئولوژی مسلط اثر، در ژرف‌ساخت اثر، به‌دنبال ایجاد مسیری برای کنشگری سیاسی نوجوان‌های داستان است. چنان‌که تنها راه تغییر، از همین مسیر می‌رود. پدر، نیز باوجود همدلی‌هایی که نسبت‌به آن وجود دارد، اولین جایگاه قدرتی است که نوجوان با کنشگری‌های کوچک، در برابر خواسته‌هایش مقاومت می‌کند تا برای ایستادگی‌های بزرگتری در آینده آماده شود.

خانواده در این اثر، ساختی مستبدانه دارد. همچون دیگر داستان‌های این دهه، فرزندان حق اظهارنظر ندارند، حتی در بعضی مواقع، اصلاً دیده نمی‌شوند و به شمار نمی‌آیند. تعاملی میان پدر و فرزندان رخ نمی‌دهد و فحش و کتک تنها مسیر تعاملیمیان اعضای خانواده است. نکته‌ی شایسته‌ی درنگ این است که پدر، به‌دلیل بیکاری و برعهده‌نداشتن بار مالی خانواده (در بیشتر مواقع)، تبدیل به اقتداری توخالی و ظاهری شده است که نمودهای آن را با خشم و کتک نشان می‌دهد. مهم‌ترین نمود این رفتار را می‌توان در داستان «حمام» دید. آنجا که حتی فرایند کیسه‌کشیدن، همچون فرایندی تنبیهی و تأدیبی روایت می‌شود: «کیسه‌کشیدن هم یک‌جور تنبیه بود. چنان ضرباتی با پهنای کیسه به ما می‌زد، چنان محکم دور گردن و صورتمان را کیسه می‌کشید که تا یک ماه نمی‌توانستیم گردنمان را به اطراف بچرخانیم. قشر قرمز و دردناکی دور گردنمان را می‌گرفت (...). او به‌شدت کیسه می‌کشید و ما جرأت حرف‌زدن نداشتیم. هر کدام بی‌طاقتی می‌کردیم، کتک می‌خوردیم.» (همان، ۹۸)

این رفتارها در بیشتر مواقع برای جبران نبودن اقتداری است که استقلال اقتصادی برای پدر به‌دنبال می‌آورد؛ کمبودی که پدر به‌دنبال جبران آن است. حال آنکه مادر، نقشی چندوجهی برعهده دارد؛ او چندین شغل دارد و درآمدی اندک که می‌توان گاه وعده‌ای غذایی برای خانواده تأمین کند. اما این مسئله، زیر لوای اقتدار پوشالی پدر رنگ می‌بازد.

می‌توان نمونه‌هایی از این قدرت مطلقه پدرسالاری را در آثار نویسندگان دیگری همچون ناصر ایرانی، هوشنگ مرادی کرمانی، قدسی قاضی‌نور نیز در دهه ۵۰ شاهد بود که در اینجا به‌عنوان یک جریان مهم ایدئولوژیک و تأثیر آن، تنها به دو مورد از دو نویسنده‌ی تأثیرگذار این دوره اشاره کردیم. دیگر آثار این نویسندگان نیز از این قاعده مستثنی نیستند که در جدول زیر به چند مورد مطرح این آثار اشاره کرده‌ایم.

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

نام رمان	ساختار خانواده	گفتمان غالب پدرسالاری	نحوه‌ی بازنمایی
اولدوز و کلاغ‌ها/ صمد بهرنگی	ساختار استبدادی	پدر در معنای استعاری (قدرت مطلقه)	عدم تعامل با فرزندان
آبشوران/ علی‌اشرف درویشیان	ساختار استبدادی	پدر، قدرت مطلقه	تعامل نامناسب و خشن با فرزندان
سختون/ ناصر ایرانی	ساختار استبدادی	پدر، قدرت مطلقه	تعامل نامناسب با فرزندان
بچه‌های قالی‌بافخانه/ هوشنگ مرادی کرمانی	ساختار استبدادی	پدر، قدرت تصمیم‌گیرنده	نبود تعامل با فرزندان

۲. گفتمان پدرسالاری (پذیرش قدرت و عاطفی‌سازی)

۲-۱: آنجا که خانه‌ام نیست

در این دوره که بیشتر آثار دهه‌ی ۶۰ و ۷۰ را شامل می‌شود، پدرسالاری همچون امری محتوم پذیرفته می‌شود و راوی و رویکرد اصلی اثر، حتی به عاطفی‌سازی گفتمان پدرسالاری می‌پردازد؛ برای نمونه می‌توان به رمان *آنجا که خانه‌ام نیست* (۱۳۶۱) از محمدرضا سرشار (رهگذر) اشاره کرد که در آن آشکارا این روند عاطفی‌سازی گفتمان پدرسالاری را می‌بینیم.

داستان روایت زندگی پسری ۱۵ ساله به نام جواد است که در شیراز با پدر و مادر و خواهر و برادر خود زندگی می‌کند. پدر بیشتر بیکار است. درگیر اعتیاد است و ازهمین‌رو خانواده در فقر زندگی می‌کند. به‌دلیل دعواهای بی‌شمار پدر و مادر، فقر، کتک‌کاری و اصرار پدر به ترک تحصیل پسر و کارکردن، او تصمیم می‌گیرد با برادر کوچکترش از خانه بگریزد و برای کار به تهران برود. آن‌ها در تهران شغل‌های گوناگونی مانند تمیزکاری مسافرخانه و دستفروشی را امتحان می‌کنند؛ اما درنهایت می‌فهمند که آرزوهایشان سرابی بیش نبوده است و نمی‌توانند پولی پس‌انداز کنند و به مدرسه بروند. به‌همین دلیل و دلتنگی برای خانه، دوباره به خانه برمی‌گردند.

پدر بیشتر در این رابطه‌ی ناسالم و معیوب، متهم اصلی است و مادر در جایگاهی است که از ستم پدر در امان نیست .

پسر در ناامیدی از بهبود شرایط خانواده، ترجیح می‌دهد شانس خود را برای زندگی بهتر، در جایی غیر از خانه بیازماید؛ این روایت اعتراض و ایستادگی فرزند پسر، دربرابر اقتدار پدرانه‌ای است که نه‌تنها با او رفتار مناسبی ندارد، بلکه فرزندان را به‌کلی به‌شمار نمی‌آورد. اما زاویه‌دید اثر، روایت را به نفع گفتمان پدرسالاری پایان می‌دهد، بی‌آنکه تغییر و اصلاحی رخ دهد. اقتدار کلیشه‌ای و سنتی پدر که ازطریق تأمین اقتصادی خانواده و در حالتی سنتی شکل نمی‌گیرد و به قالبی خشونت‌آمیز برای حفظ آن متوسل می‌شود.

پدر ابژه‌ی خشونت است. او از زیر بار مسئولیت شانه خالی می‌کند و پاسخ هر اعتراضی از سمت مادر را با کتک‌زدن همه‌ی اعضای خانواده، ازجمله مادر می‌دهد. «بابا بدجوری می‌زد. وقتی می‌زد انگار نمی‌فهمید که ما بچه‌ایم. با هرچه دم دستش می‌رسید، می‌زد. خیلی هم محکم می‌زد و فحش می‌داد. به خودش فحش می‌داد، به ننه فحش می‌داد؛ به ما فحش می‌داد، به زمین و زمان بد می‌گفت. و آنقدر ما را می‌زد که ننه با آن تن رنجور و ضعیفش جلو می‌آمد، خودش را روی ما می‌انداخت و به او التماس می‌کرد که دست از زدن ما بردارد. اما بابا که چشم‌هایش مثل دو کاسه‌ی خون شده بود و رگ‌های گردنش باد کرده بود، به جان ننه می‌افتاد و آن‌قدر او را می‌زد تا با یکی از همسایه‌ها پادرمیانی می‌کرد یا خودش خسته می‌شد.» (سرشار، ۱۳۶۱: ۷)

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

او خود نیز منتهای آرزویش را رسیدن به جایی می‌داند که در آن، از بابا و فحش و کتک‌کاری‌هایش خبری نباشد. (همان، ۱۵) به‌گونه‌ای انگار تصویر آرمانی یا آرمان‌شهر مدنظر آن‌ها، همان خانه‌ی آرام و دنجی است که در کنار خانواده وجود ندارد. سوژگی نوجوانان پسر، عصیان دربرابر نبودن‌هاست. کوشش برای یافتن هویت و شیوه‌ی زیستی تأمین‌نشده. تلاش‌های نوجوانان اما از زاویه‌دید رمان و در محور پیام اصلی اثر، به بن‌بست می‌رسد و آرمان‌شهر آن‌ها در واقعیت، به پلیدشهری تبدیل می‌شود که آن‌ها را در خود محو می‌کند و باز هم نادیده می‌گیرد. گذر از خانواده و پناه به اجتماع، طردشدگی مضاعفی برای آن‌ها رقم می‌زند. کنش‌های ناکام‌مانده‌ی آن‌ها به بازگشت به خانه می‌انجامد. در این میان، بازگشت به خانواده، توأم با حسی نوستالژیک و عاطفی رخ می‌دهد و گویی با خانواده همدلی می‌شود.

آنچه مشخص است، این تقابل، فضایی پدید می‌آورد تا خانه با همه‌ی مشکلات و ناامنی خود، در قیاس با مکانی ناامن‌تر و آلوده‌تر، بهتر به‌نظر بیاید. خانه‌ای که در ذهن تجسم می‌یابد، با همه‌ی مشکلات آن پذیرفتی و خواستنی به‌نظر می‌رسد و اعتراض به وضعیت آن، کاری بیهوده به نظر می‌رسد. این امر در پایان رمان، وقتی آرمان‌شهر ذهنی آن‌ها تحقق نمی‌یابد، بیشتر روشن می‌شود؛ وقتی آن‌ها برای کار به قم می‌روند و جواد در حرم حضرت معصومه، آرامش مکانی مذهبی و مقدس را جانشین آرامش خانه می‌کند. این امر در پایان داستان، وقتی قرار است بازگشت به خانه اتفاق بیفتد، خانه و خانواده را در هاله‌ای مقدس‌گونه قرار می‌دهد که بسیار از فضای تقابل‌های اولیه‌ی اثر که به‌منظور انتقاد از وضع خانه بیان می‌شد، فاصله دارد. خانه را مکان مقدسی می‌داند که می‌شد در آن با همه‌ی مشکلاتش آرامش را یافت؛ چیزی که در عمل رخ نمی‌دهد.

«نمی‌دانم چرا من دل از حرم نمی‌کندم. به‌نظرم می‌آمد توی خانه‌ی خودمان هستم. نوعی احساس آرامش عجیب داشتم؛ درست مثل روزهایی که خسته و خرد از مدرسه برمی‌گشتم و بابا خانه نبود. آن‌وقت کنار دست ننه می‌نشستم و او یک استکان چای پررنگ داغ تازه‌دم می‌ریخت و جلوم می‌گذاشت و اصرار می‌کرد که بخورم و من درحالی‌که به دیوار اتاق تکیه داده بودم، آرام آرام چایم را می‌خوردم و خستگی ذره ذره از تنم درمی‌آمد و تنها در همین لحظه‌ها بود که برای مدتی کوتاه، احساس خوشبختی می‌کردم.» (سرشار، ۱۳۶۱: ۸۴)

همین ایجاد فضای مقدس‌گونه از خانه در کنار حرم و حسی از آغوش مادر، توأمان مفهومی از امنیت و مهر ایجاد می‌کند، دلیلی که باعث می‌شود آن‌ها شکست خود در این سفر را بپذیرند و دوباره به همان مکان سابق برگردند؛ بی‌آنکه تغییری رخ داده باشد.

۲-۲: داستان یکی از آن روزها

این نگاه را می‌توان در آثار نویسندگان دیگر نیز شاهد بود، از جمله برخی آثار خسرو باباخانی، فرهاد حسن‌زاده و مرادی کرمانی در این دو دهه. برای مثال داستان کوتاه یکی از آن روزها از باباخانی (۱۳۶۹) همین نمایش پدرسالاری و عاطفی‌سازی و همدلی نهایی با آن است. داستان روایت خانواده‌ای پرجمعیت است که پدر آن‌ها پاسبان کلانتری است. او با رفتاری نظامی و خشن با فرزندان خود رفتار می‌کند و فرزندان همگی از او می‌ترسند و حساب می‌برند.

آنچه در این روایت به‌روشنی دیده می‌شود، نقش پررنگ پدر و رفتار پدرسالارانه در خانواده است. راوی داستان پسر نوجوان خانواده است که بیشتر از آنکه درباره‌ی خودش بدانیم، روایتگر پدرش است. کنش‌ها و سوژگی او بدون در نظر گرفتن واکنش پدر ترسیم نمی‌شود. حتی سوژگی دیگران نیز متأثر از واکنش پدر و ترس از او شکل می‌گیرد:

«نگاه‌کردنش از دور هم دل شیر می‌خواست، چه رسد به اینکه جلویش بودی و خطایی هم مرتکب شده بودی. مثلاً دیکته بیست نگرفته بودی یا تو کوچه و محله با بچه‌های —به قول بابا لات و لوت- بازی یا دعوا کرده بودی. بروبچه‌های محله از بزرگ گرفته تا کوچک، از بابا حسابی می‌ترسیدند. به محض اینکه از دور می‌دیدنش، فوری جیم‌فنگ می‌شدند. اصلاً فکر می‌کردم هیچ‌کس وجود ندارد که از بابا حساب نبرد. بعضی‌وقت‌ها به‌خاطر اینکه بابا یک چنین عظمتی دارد، کیف می‌کردم؛ ولی همین آتش عظمت و خشم، خیلی مواقع دامن خودمان را هم می‌گرفت و کبابمان می‌کرد.» (باباخانی، ۱۳۷۴: ۸)

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

این نوع رفتار نظامی پدر حتی در میان خانواده هم آن‌ها را مجبور به اطاعت کرده است و کوچک‌ترین کنشی بدون اطلاع او رخ نمی‌دهد. حتی وقتی نوزاد خانواده بیمار است، آن‌ها او را به کلانتری می‌برند تا پدر آن‌ها را به بیمارستان برساند؛ چنین به‌نظر می‌رسد که مادر نیز بدون اجازه‌ی پدر کاری انجام نمی‌دهد. آنچه مشخص است، روایت داستان از بیان وحشت‌های دنیای پدرسالار شروع می‌شود و کم‌کم رویکردی عاطفی را نسبت‌به پدر پی می‌گیرد. آن‌هم زمانی که اقتدار پدر، دربرابر اقتدار نیروهای قدرت اطرافش (نیروهای مافوقش در کلانتری) فرو می‌ریزد و پسر اتفاقی شاهد این ماجراست. اما نگاه و روایت او، همراهی و همدلی با پدر را پیش می‌گیرد و حتی او را تقدیس می‌کند. پسر نوجوان، توأمان زیر اقتدار پدر قرار دارد و هم از این اقتدار لذت و سود می‌برد. چیزی که درنهایت، با شکست آن، با عاطفی‌سازی به پایان می‌رساند.

خانواده (پدر) در این داستان، ساختی مستبدانه دارد و ویژگی‌های پدرسالاری، پذیرش آن و همراهی با آن دیده می‌شود. همان‌طور که پیش از این نیز گفته شد، در خانواده هیچ‌کس جز پدر حق تصمیم‌گیری ندارد؛ حتی مادر برای بردن فرزندش به بیمارستان، به‌تنهایی تصمیم نمی‌گیرد. اما پدرسالاری با همه‌ی ترسی که در میان فرزندان ایجاد کرده، مورد تردید قرار نمی‌گیرد، بلکه حتی پسر خانواده از این اقتدار در میان دیگران لذت می‌برد.

«هم خجالت می‌کشیدم و هم حرصم گرفته بود، پیش خودم گفتم: حیف بابا اینجا نیست، اگر بود حساب راننده را می‌رسید. اصلاً اگر این راننده می‌فهمید بابا چه‌کاره است و چقدر قوی است، همان یک بلیت را پسمان می‌داد و کلی هم معذرت‌خواهی می‌کرد. حیف، حیف که بابا نبود!» (باباخانی، ۱۳۷۴: ۱۳)

«پیش خودم گفتم حالاست که بابا بره جلو و شترق بخواباند توی گوش جناب سروان! این چه طرز حرف‌زدن است؟! حتماً جناب سروان توی چشم‌های بابا نگاه نکرده وِالّا جرئت نمی‌کرد این‌جوری با بابا حرف بزند. آن‌هم حالا که لباس تنش بود و زَهره‌ی بنی‌آدم را می‌برد!» (همان، ۱۹)

این تصورات در جای جای داستان تکرار می‌شود و نشان‌دهنده‌ی حالت دوگانه‌ی فرزندان دربرابر اقتدار پدر است که هم از آن آسیب می‌بینند و هم از آن بهره می‌برند. نوعی همدستی با جامعه‌ی پدرسالار و پذیرش آن. در پایان نیز این اقتدار بی‌آنکه گذاری از آن رخ داده باشد، با دیدن لحظه‌ای عاطفی از پدر که اشک می‌ریزد برای فرزندش، جای خود را به همدلی بیشتر می‌دهد. تاجایی‌که پسر دربرابر این پدر، باز هم سلام نظامی می‌دهد و فرمانبرداری از او را تأیید می‌کند:

«سر بالا کردم و به بابا نگاه کردم. چشم‌هایش سرخ سرخ بودند، اما ترسناک نبودند، مهربان بودند. دستم را به حالت خبردار و سلام نظامی بالای ابرو گرفتم و گفتم: اطاعت می‌شود سرکار...» (همان، ۲۲)

هرچند این عمل با توجیه اینکه درحال حاضر پدر مهربان‌ترین مرد دنیاست، انجام می‌شود، اما در این دوره‌ی زمانی، هنوز نگاهی انتقادی به پدرسالاری وجود ندارد.

۲-۳: رمان گاه روشن، گاه تاریک

حتی این نوع عاطفی‌سازی گفتمان پدرسالاری را می‌توان در رمان گاه روشن گاه تاریک (۱۳۷۵) از فرهاد حسن‌زاده نیز شاهد بود. در این رمان با خانواده‌ای روبه‌رو هستیم که کانون اصلی خود را (پدر) به‌دلیل رفتن به کویت برای کار، از دست داده است و مهم‌ترین بعد اقتداری خانواده (اقتصاد) فرو پاشیده است. مادر تنها به نفرین‌کردن پدر می‌پردازد و به فکر راهی برای پول درآوردن نیست؛ اما بیش از اندازه بر یک اصل مهم تأکید دارد و آن‌هم حفظ استقلال خانواده است. او به‌طور مداوم تأکید می‌کند که نباید از کسی کمک بگیریم و خودمان باید از پس مشکلاتمان برآییم. اصلی که پس از رفتن او و در پی پدر، مشکلات فراوانی برای فرزندان پدید می‌آورد.

پدر در جریان داستان حضور مستقیم ندارد، اما به‌روشنی می‌توان دید این دیدگاه پدر است که پیش از این به خانواده گفته شده و خانواده خود را ملزم به دفاع از آن می‌کند. یادآوری خاطرات پدر، مانع می‌شود که پسر نیز از دیگران کمکی قبول کند. این نشان می‌دهد پدر باوجود نبودنش، اصولی تثبیت‌شده در خانواده دارد که اگرچه خود نیز نتوانسته به آن پایبند باشد، اما نفوذش

باعث می‌شود دیگران نیز از این اصل پیروی کنند. طبق آن چیزی که از خاطر اسماعیل می‌گذرد، پدر با همه‌ی اعضای خانواده‌ی خود و مادر، قطع رابطه کرده و با آن‌ها ارتباط ندارد. همچنین، خواهر بزرگ بعد از ازدواجش با یک پزشک، رابطه‌ی خاصی با آن‌ها ندارد و از او نیز گذشته‌اند. این تنهایی و انزوای خانواده، حتی بعد از نبود پدر و مادر، مانند اصلی تغییرناپذیر حفظ می‌شود. آنچه که سرانجام، اسماعیل، پس از مجبورشدن به پذیرش کمک همسایه‌ها، آن را مانند یک شکست، می‌پذیرد.

آنچه مسلم است و رویکرد اصلی رمان را نشان می‌دهد، باز هم عاطفی‌سازی ویژگی‌ها و مشکلات خانواده است و خانواده (پدر و مادر) پس از اشتباهات بسیار، مورد انتقاد قرار نمی‌گیرند، بلکه با آن‌ها همدلی می‌شود. این مسئله نشان می‌دهد، حتی در این دهه نیز پذیرش قدرت بی چون و چرای خانواده را شاهد هستیم، حتی اگر در اثر، به‌طور مستقیم، اثری از آن نبینیم. همین عاطفی‌سازی و همدلی راوی و شخصیت‌های اثر با پدر و مادر و ایجاد جایگاهی مقدس برای آن‌ها، نشان می‌دهد، هنوز فرصتی برای بیان معضلات خانواده در این دهه نیز شاهد نیستیم. این مسئله را به‌ویژه در آخرین گفتگوی مادر و فرزندش در پایان رمان می‌توان به روشنی دید:

«_ غم زمانه، بی‌پولی، عیالواری، آبروداری، بدهکاری، خیالبافی، کوه را از پا می‌اندازد، چه برسه به آدم! تو هنوز زوده این چیزها را بفهمی مادر.

_همه‌ی این‌ها درست؛ ولی چرا به ما دروغ گفت؟ چرا برنگشت خانه؟

کمی ساکت می‌ماند و می‌گوید: تو هنوز او را نشناختی. او یک مرده و غرور داره. یک عمر با عزت زندگی کرده، صورتش را با سیلی سرخ نگه داشته. همین الآنش هم نمی‌خواست با من برگرده. می‌خواست کار کنه و هرجور شده خودش را به کویت برسانه.» (حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۹۴)

در ادامه نیز با این توجیه مادر، پسر زمینه‌ی انتقاد از پدر را بی‌دلیل می‌بیند و در دلش با او همدردی می‌کند: «چشم‌هایم داغ می‌شود و اشک در آن حلقه می‌زند. دلم برای بابا می‌سوزد، برای بزرگواریش، برای غرورش، برای صحرای پر از چروک و تکیده‌ی صورتش. دلم می‌خواهد بیدارش کنم، او را توی بغل بگیرم و ببوسم.» (همان، ۹۵)

نام رمان	ساختار خانواده	بازنمایی پدر	گفتمان غالب
آنجا که خانه‌ام نیست/ رضا رهگذر	ساختار استبدادی	پدر مقتدر	عدم تعامل، عاطفی‌سازی پدرسالاری.
روزی از روزها/ خسرو باباخانی	ساختار استبدادی	پدر مقتدر	عدم تعامل، عاطفی‌سازی پدرسالاری.
گاه روشن، گاه تاریک/ فرهاد حسن‌زاده	ساختار استبدادی	نبود پدر، تسلط عقاید او در خط مشی خانواده.	عاطفی‌سازی پدرسالاری.
مشت بر پوست/ هوشنگ مرادی کرمانی	-----	نبود پدر، تسلط عقاید او در خط مشی خانواده.	عاطفی‌سازی گفتمان پدر

۳. دوره بازنمایی پدرسالاری و مقاومت در برابر آن

۳-۱: رمان من نوکر بابا نیستم

می‌توان دهه‌ی ۸۰ را دوره‌ی بازنمایی انتقادی پدرسالاری دانست. در این دهه برای نخستین بار، گفتمان پدرسالاری و رابطه با نوجوان، تبدیل به مسئله می‌شود و آثاری را می‌بینیم که به‌وضوح به این مسئله می‌پردازند. می‌توان رمان من نوکر بابا نیستم

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

(۱۳۸۲) از احمد اکبرپور را نخستین بیانیه‌ی مقاومت دربرابر پدرسالاری در آثار نوجوان دانست. می‌توان گفت این اثر در قالب طنز خود، یکی از پرچالش‌ترین روابط میان پدر و فرزندان خود را نشان می‌دهد؛ کش‌مکش قدرت و مقاومت. این‌چنین بازنمایی‌هایی از روابط پدر و فرزندان، تقریباً تا پیش از این اثر، بی‌سابقه است. همان‌طور که از نام اثر برمی‌آید، «من نوکر بابا نیستم»، ما با یک اعلام شورش علیه پدر یا در سطح کلان، پدرسالاری روبرو هستیم. «نوکر بابا» اصطلاحی است که دیگر اعضای خانواده برای تحقیر نوجوان داستان از آن بهره می‌گیرند. این اصطلاح در حالتی تحقیرآمیز، نشان‌دهنده‌ی آن است که در گفتمان حاکم در اثر و در میان فرزندان به‌عنوان یک سمت قدرت، مطیع‌بودن دربرابر پدر، امری نکوهیده شناخته می‌شود و نشان‌دهنده‌ی ضعف شخصیت است.

اما نکته‌ی شایسته‌ی درنگ درباره‌ی این رمان، قراردادن راوی پدر در کنار دیگر فرزندان است. شنیده‌شدن صدای پدر، آن‌هم پدری مقتدر و زورگو، در ادبیات نوجوان ما بی‌سابقه است و پس از آن نیز دیگر تکرار نمی‌شود. هرچند این شنیده‌شدن در قالب راوی، تنها بیان دلایل زورگویی و اقتدار پدرانه است، اما توجه مخاطب را به سر اصلی قدرت جلب می‌کند. می‌توان گفت این نوع بازنمایی و پرداختن به خانواده در قالب روایتی از کش‌مکش قدرت بین پدر و فرزندان، بدون پرداختن به نتیجه‌گیری به نفع یک طیف، قدم مهمی در راه تبدیل گفتمان پدرسالاری به مسئله برداشته است. آنچه پیش از آن، تنها بازنمایی عاطفی از آن را شاهد بوده‌ایم. گویی مرز مهمی برای رسیدن به واقعیت جامعه طی شده است.

سوژگی فرزندان در این اثر، شرکت مستقیم در رابطه‌ی قدرت است. اگر پیش از این، تنها روایتی از یک سوی قدرت، یعنی پدر را شاهد بوده‌ایم و کنش‌های فرزندان خارج از چارچوب خانواده یا محکوم به شکست و بازگشت به خانواده ترسیم شده است، در این اثر، کنش و ماجرا در دل خانواده رخ می‌دهد و فرزندان یک سمتی از رابطه‌ی قدرت را در دست دارند. این کنشمندی شخصیت‌ها، به مهم‌ترین بُعد رابطه‌ی خانوادگی مربوط می‌شود؛ سرپیچی از حکم خانواده و مقابله با پدرسالاری.

می‌توان گفت در این رمان، شاهد بیانیه‌ی پدرسالاری، در کنار روایت فرزندان هستیم. کنشمندی همه‌ی اعضای خانواده را شاهد هستیم؛ حتی مادر که تا پیش از این در آثاری که بررسی شد، کم‌رنگ‌ترین نقش ممکن را داشته است. در این اثر، مادر هرچند از مقابله‌ی رودررو با پدر می‌پرهیزد و ترس ازجمله عواملی است که به او نسبت داده می‌شود، اما کنشورزی‌های غیرمستقیمی دربرابر قدرت اصلی خانواده دارد. او فرزندانش را چندین‌بار فراری می‌دهد و می‌کوشد آن‌ها را از حکم پدر رها کند.

خانواده در این اثر، ساختی مستبدانه دارد. همان‌طور که پیش از این گفته شد، پدر ساختار مستبدانه‌ی خانواده را رهبری می‌کند. فرزندان و مادر نیز در سمت دیگر، مجبور به پذیرش فرمان‌های او هستند. روایت مستقل پدر در بخشی از رمان، بازگویی مهم‌ترین ایده‌های پدرسالاری در طول دهه‌های گذشته است که در پدر بازتولید شده است:

«یک مرد پیدا نمی‌شود که صاف و راست جلویش بایستد و انگشت توی چشم‌هایش بکند که مرتیکه‌ی فلان‌فلان‌شده، این‌همه سال که بچه‌های مردم ادب می‌شدند و خرجی زن و ده تا بچه می‌دادند، امنیه‌های بی‌خاصیت شما کجا بودند؟ مگر بابای خدابیامرز خودم که از پنج‌شش سالگی وردستش خرما جمع می‌کردم و رسیدگی به فصیل‌هایش به‌عهده‌ی خودم بود- زبانم لال- ادب‌کردن بلد نبود؟! خدا سرشاهده اگر آتش قلیانش ذره‌ای دیر یا زود می‌شد، با همان چوب‌های تر نخل، بلالمان می‌کرد. نور به قبرش ببارد! از برکت همان توپ و تشرها بود که تنبل و بی‌عرضه بار نیامدیم که نوکری خان «اشکنان» یا کدخدای ولایت خودمان را بکنیم. من افتخارم همین بس که نه نان کسی را می‌خورم و نه حاضرم نان به کسی بدهم.» (اکبرپور، ۱۴۰۰: ۳۷و۳۸)

آنچه از این مونولوگ پدر برمی‌آید، بیان دیدگاه سنتی خانواده ایرانی، به‌ویژه در محیط روستایی است که در آن، پدر موظف است فرزندان، به‌ویژه پسران را برای پذیرش مسئولیت‌های سخت آماده کند و اکثر این کار، با خشونت و سختگیری انجام می‌شود. اما بیان آن در ژانر طنز اثر و بازی طنزگونه‌ی به‌سخره‌گرفتن فرمان پدر، زمینه‌ای انتقادی برای چنین رویکردی فراهم کرده است. به‌گونه‌ای می‌توان گفت، شیوه‌ی روایت رمان نیز، از این اقتدار مستبدانه‌ی پدر کاسته است؛ حتی زمانی که راوی خود اوست. آنچه به‌وضوح از این روایت برمی‌آید، حق مالکیت پدر بر فرزندان است. حق طبیعی خود می‌داند که هرطور که می‌خواد با آن‌ها رفتار کند یا به‌عقیده‌ی خود، آن‌ها را آدم کند.

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

«آدم نباید حرف کفر بزند، ولی استغفرالله اگر آدم اختیار بچه‌های خودش را نداشته باشد، باید لوله‌ی برنو را بگذارد زیر گلویش و «تق» ماشه را بچکاند.» (همان، ۳۸)

«اگر من نتوانم شما بچه‌ها را آدم کنم، اسم خودم رو عوض می‌کنم!» (همان، ۴۲)

فرزندان و مادر در سمت دیگر، این قدرت مطلق را ناخواسته به چالش می‌کشند. در ابتدای اثر، مطیع‌بودن آن‌ها به تصویر کشیده می‌شود. اقتدار شخصی خانواده که در آن، آنچه به فرزندان دیکته می‌شود، محقق می‌شود. داوود مطیع‌ترین فرزند خانواده است که با وجود ترس از پدر، می‌کوشد با راضی‌نگهداشتن او، خود را از خطر کتک‌خوردن رها کند.

اما مطیع‌ترین فرد خانواده، بالاخره در تقابل با پدر، مجبور به مقاومت می‌شود. در این مقاومت، مادر نیز او را همراهی می‌کند. هرچند این تقابل بیشتر با فرار سوژه مشخص می‌شود، اما در چند بخش نیز رویارویی مستقیم نشان داده می‌شود. مانند بخشی که پدر قرار است داوود را برای رفتن به درون چاه گیر بیندازد و داوود برای دفاع از خود سنگ در دست گرفته است:

«مردم می‌خندند، ولی بابا یکهو عصبانی می‌شود و می‌آید جلو: «اگه جرئت داری بزن! پسره‌ی مردنی!» بابا سنگی توی دست گرفته که اگر بزند مثل گنجشک له می‌شوم. مشدی نوروز می‌گوید: لااله الا الله، و برمی‌گردد طرف بابا و توی گوش او چیزی می‌گوید. بابا مشدی نوروز بیچاره را هل می‌دهد و یک قدم می‌آید جلوتر: «اگه این توله‌ها رو آدم نکنم، حاجی حمزه نیستم!» (همان، ۳۱)

در جای دیگری نیز این تقابل بین دیدگاه پدر و مادر در تربیت فرزندان نشان داده می‌شود. پدر آن‌ها تشویق می‌کند که برای شام عروسی به عقیده‌ی خودش گرگ باشند، اما مادر آن‌ها را در خفا به صبوری فرامی‌خواند:

«وقت شام باید زرنگ و زنده باشید؛ مثل گرگ. نکند مثل پارسال نصفه‌شب گشنه بیاید خانه.» (اکبرپور، ۱۴۰۰: ۸۳)

«نزدیکی‌های آب‌انبار، مادر همه‌مان را دور خودش جمع می‌کند: نبینم برای لقمه‌ای نان از سروکول هم بالا بروید. سنگین و رنگین پای سفره بنشینید. اگر غذا کفاف نداد، می‌آییم خانه و چیزی برایتان درست می‌کنم.» (همان، ۸۳)

۳-۲: رمان هستی

نمونه‌ی دیگری که می‌توان در این دوره به آن اشاره کرد، رمان هستی (۱۳۸۹) از فرهاد حسن‌زاده است. نخستن نهاد قدرتی که در این رمان می‌توان به آن اشاره کرد، خانواده (پدر) است. بیشتر موضوع و حوادث داستان، حول محور رابطه‌ی هستی و پدرش می‌چرخد. ما با شخصیت کلیشه‌ای مرد سنتی ایرانی مواجه هستیم که پدر هستی است و داستان به کشمکش این دو تبدیل می‌شود؛ گویی به‌شیوه‌ای نمادین، عقاید سنتی و عقاید مدرن درتقابل باهم قرار می‌گیرند که در پایان به پیروزی باورهای مدرن می‌انجامد.

خانواده‌ی هستی، خانواده‌ای است که در آن، پدر، به‌طور مستقیم قواعدی را می‌چیند تا هستی از آن تبعیت کند. پدر هستی، مردی است که عاشق پسرداشتن است و از اینکه دختر دارد، ناراحت است. او مرتب در طول داستان، هستی را تحقیر می‌کند و حتی او را «ادبار» صدا می‌زند؛ برای نمونه هستی می‌گوید: «هرکس نمی‌دانست فکر می‌کرد اسم من ادبار است. اسم من ادبار نبود و می‌دانستم معنی‌اش خوب نیست» (حسن‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۱).

پدر می‌خواهد هستی را در قالب سنتی زنانه بگنجاند و اعمال محدودیت‌های او بر هستی، که روحیه‌ای آزاد و شاد دارد، منجر به حس بیزاری هستی از هویت زنانه‌ی خود می‌شود؛ برای مثال، پدر هستی در جواب هستی که می‌گوید «مگه دخترا آدم نیستند؟» می‌گوید: «نه که نیستن. دخترا باید برن دنبال گلدوزی و خیاطی و آشپزی و نخود و لوبیاشونه پاک کنن. مگه ننه‌ی خدابیامرز مو فوتبال بازی می‌کرد؟» (همان، ۲۶)

اصطلاح «دختری گفتن، پسری گفتن» مرتب در داستان تکرار می‌شود. چند جای داستان هم به حضور فعال زنان در جنگ اشاره می‌شود و درنهایت خاله نسرین است که بی‌توجه به جنسیت خود به جنگ می‌رود. اما انتقاد داستان از کلیشه‌های جنسیتی فراتر رفته و به‌نوعی به دیدگاه کاملاً مردانه برتری می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که قهرمان داستان، یعنی هستی، همه‌ی ویژگی‌های

جنسیتی خود را زیر سؤال می‌برد و از آن‌ها بیزاری می‌جوید.

این درون‌مایه در کنش‌ها و گفت‌وگوهای شخصیت‌ها آشکار می‌شود؛ اما از آنجایی که با زاویه‌دیدی اغراق‌شده و طنزآمیز روبه‌رو هستیم و همین‌طور این ایدئولوژی در گفت‌وگوها و کنش‌های شخصیت‌ها مشخص می‌شود، می‌توان گفت که در این داستان، صدای راوی به‌نوعی بر گفتمان مستقیم و جهت‌دهی نویسنده‌ی ضمنی اثر غلبه دارد.

اما روند مبارزه‌ی هستی با پدرش در سراسر داستان کشیده می‌شود؛ حتی آغاز داستان با گچ‌گرفتن دست هستی شروع می‌شود که هنگام فوتبال شکسته است. او حتی برای ارزیابی بدرفتاری‌های پدرش، داستانی را در ذهن خود می‌سازد و این‌گونه استدلال می‌کند: «مامانم از شوهر اولش که اتفاقاً خیلی هم پولدار بوده، جدا شده. بعد از مدتی بی‌پولی کشیدن با این بابا عروسی کرده، اما درست شب عروسی به بابا می‌گوید که از شوهر اولش حامله است. بابا هم به‌خاطر اینکه آبروریزی نشود و شاید هم چون مامان را دوست داشته، قبول می‌کند.» (همان، ۲۹)

اما روند کوشش پدر برای بهنجارسازی و انقیاد سوژه، با مقاومت حداکثری هستی در طول داستان مواجه می‌شود. هستی در روندی تعاملی، بازی قدرتی را با پدرش و دیگران آغاز کرده است که درنهایت مولد بوده و به شکل‌گیری هویت هستی و تغییر پدرش می‌انجامد.

همان‌طورکه فوکو نیز درباره‌ی تأثیر قدرت بر سوژه می‌گوید: «قدرت کنشی تعاملی و دوطرفه است که مولد بوده، شیوه‌های مقاومت دربرابر آن به ایجاد شکل‌های جدیدی از رفتار می‌انجامد.» (عاملی رضایی، ۱۳۹۱: ۸۱)

شاید بتوان یکی از نمودهای قدرت هستی را دربرابر پدرش، از شیوه‌ی توصیف شخصیت پدرش تشخیص داد که بیشتر با بی‌عرضگی یا ادعای کاذب توصیف می‌شود. او دیگر شخصیت‌ها و وقایع را از زاویه‌دید درونی خود توصیف می‌کند و دیدگاه او نسبت‌به شخصیت‌ها گاه همدلانه است و گاه انتقادی. راوی برای توصیف شخصیت‌های موردعلاقه‌اش دیدگاهی همدلانه دارد و برای توصیف پدرش و کسانی که دوست ندارد، دیدگاهش انتقادی است؛ برای مثال، در توصیف پدرش از تشبیه‌هایی بهره می‌گیرد که سوگیری خاص او را نسبت‌به پدرش نمایان می‌کند: «از راه راست نرفتیم. بابا فکر می‌کرد قیافه‌ی راه سمت چپی بیشتر شبیه راه اصلی است. مثل کارآگاه‌های فیلم‌ها نشست و انگشت بر خاک جاده کشید. فقط یک کلاه و یک بارانی کم داشت که بشود یک کارآگاه درست و حسابی.» (حسن‌زاده، ۱۳۹۶: ۹۹)

هستی که در تمام داستان می‌پندارد پدرش، پدر واقعی او نیست، کم‌کم در روند داستان سکوت خود را می‌شکند و مقاومت دربرابر رفتار و گفتار پدر را با حرف‌ها و کنش‌هایش نشان می‌دهد؛ برای مثال وقتی پدر از او می‌پرسد هنوز هم فوتبال بازی می‌کنی؟ می‌گوید معلومه که بازی می‌کنم. (همان، ۲۵)

کنترل و قدرت پدر اما قدرت مطلق نیست و در روایت طنز راوی و دربرابر حرف‌های مادر که می‌کوشد رفتار پدر را کنترل کند، می‌شکند؛ اما دادزدن، زندانی‌کردن در حمام و بی‌توجهی به هستی، چیزی است که همیشه ادامه داشته و دارد. درنهایت نیز پدر با اعتراف به ترس خود، اقتدار خود را کامل می‌شکند و دربرابر هستی، قدرت خود را شکست‌خورده اعلام می‌کند.

این روند در آثار دیگر این دوره نیز دیده می‌شود، ازجمله لالایی برای دختر مرده از حمیدرضا شاه‌آبادی و جنگ که تمام شد بیدارم کن از عباس جهانگیریان.

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

نام رمان	ساختار خانواده	بازنمایی پدر	گفتمان غالب
من نوکر بابا نیستم/ احمد اکبرپور	استبدادی	پدر مقتدر	نمایش قدرت و مقاومت پدر و فرزندان
هستی/ فرهاد حسن‌زاده	استبدادی	پدر مقتدر	نمایش قدرت و مقاومت پدر و فرزندان
لالایی برای دختر مرده/ حمیدرضا شاه‌آبادی	استبدادی	پدر مقتدر	نمایش قدرت و مقاومت پدر و فرزندان
جنگ که تمام شد بیدارم کن/ عباس جهانگیریان	استبدادی	پدر مقتدر	نمایش قدرت و مقاومت پدر و فرزندان

۴- دوره‌ی نبود پدر و قدرت‌نمایی فرزندان

سخن‌گفتن از دهه‌ی ۹۰ با وجود تعدد آثار در این دهه، به درنگ بیشتری نیاز دارد، اما می‌توان در این دوره، به درون‌مایه‌ای تکرارشونده در آثار اشاره کرد، که پیش از آن بی‌سابقه بوده است. در این دوره، می‌توان به آثاری اشاره کرد که در آن، گفتمان پدرسالاری به‌کلی حذف شده و فرزندان جایگزین پدران می‌شوند و قدرت‌نمایی می‌کنند؛ درون‌مایه‌ای که پیش از این در آثار واقع‌گرای نوجوان شاهد آن نیستیم. نمونه‌هایی از این دست را می‌توان در رمان سایه هیولا از عباس جهانگیریان، شکارچی کوسه کر از عباس عبدی و دشت متلاطم از علی‌اکبر کرمانی‌نژاد دید. در این آثار، پدر با مرگ، به زندان افتادن، گم‌شدن و... از روند داستان خارج می‌شود و این فرزندان هستند که در نبود پدر، قدرت‌نمایی می‌کنند و در بعضی مواقع، جایگزین پدر می‌شوند. در اینجا تنها به بررسی رمان شکارچی کوسه کر پرداخته‌ایم که نمونه‌ای روشن‌تر از این گفتمان است.

۴-۱: رمان شکارچی کوسه کر

نمونه‌ی آشکار آن رمان شکارچی کوسه کر (۱۳۹۳) است که در آن پدر در دریا غرق می‌شود و پسر در جایگاه پدر، ایفای نقش می‌کند. او که پس از مرگ پدر و پدربزرگش، تنها مرد و نان‌آور خانواده شده است، از همان کودکی شروع به کار در لنج ناخداها می‌کند و با توانایی و هوشی که از خود نشان می‌دهد، خود کم‌کم جانشین ناخدا شده و به شکار کولی کر مشغول می‌شود.
بار مفهومی بعضی واژه‌های این رمان، به‌دنبال خود، مجموعه‌ای از مفاهیم فرهنگی و سنتی را به‌همراه دارد. چنین واژه‌ای که می‌توان کاربرد آن را در عرف جامعه، کمی استعاری دانست، واژۀ «مرد و مردانگی» است. در این رمان، در بخش‌های مختلف دربرابر سوژه از این واژه استفاده شده است و مردانگی مرزی دانسته می‌شود که کنش‌ها و افکار ویژه‌ی سوژه را در کودکی، از مسیر طبیعی خود، به‌طور ناگهانی به‌سمت بزرگ‌سالی، آن‌هم با ویژگی‌های خاص، می‌کشاند.

مفهوم مردانگی، با مفهوم‌های کلیشه‌شدۀ سنتی همراه است؛ زیرا سوژۀ پسر رمان در سن کودکی قرار دارد و روشن است که وقتی از مردشدن او سخن می‌گویند، به جنبه‌های سنی او اشاره نمی‌شود. اطرافیان نیز می‌کوشند سوژه را به بار مفهومی «مردانگی» آشنا کنند؛ برای نمونه، عبدالرئوف، پس از مرگ پدر و پدربزرگ اسماعیل، به او می‌فهماند که تنها مرد خانه است:

«باید غذا بخوری اسماعیل... دعا کن! صلوات بفرست برای اون‌ها! نماز بکن! فکر مادر و خواهرهات باش! فکر فاطمه و بقیه... حالا تو مرد ئی خونه هستی... فقط تو... فکر انتقام رو ول بکن!» (عبدی، ۱۳۹۲: ۵۹)

همان‌طورکه از این نقل‌قول برمی‌آید، مردانگی و مردبودن، مجموعه‌ای از مفاهیم فرهنگی و سنتی را با خود به‌همراه دارد که ارتباطی با سن فرد ندارد. «تحمل کن پسرا... مرد ئی خونه تو هستی حالا... من هم کمک می‌کنم اسماعیل... قول می‌دم به تو! ئی هم قسمتت بوده پسرا خواست خودش بوده!» (عبدی، ۱۳۹۲: ۵۹)

«ناشکر نباش اسماعیل... سفت باش! همه به ما نگاه می‌کنن... نگاه به تو، نگاه به من.» (عبدی، ۱۳۹۲: ۵۹)

«می‌دونی ناخدا... ئی چوک حالا دیگه مسئولیتش هست. دو تا خواهر کوچک‌تر از خودش هم داره.» (عبدی، ۱۳۹۲: ۷۷)

محکم‌بودن، تحمل‌کردن، مسئولیت‌داشتن، همهٔ برداشت‌های فرهنگی و سنتی کلیشه‌شده از استعارهٔ مردانگی است. فراتر از آن، گوینده به نگاه جامعه و دیگران به او، در مقام مرد، اشاره می‌کند و به این مسئله می‌پردازد که این نظارت جامعه بر فرد، به‌عنوان مرد، توقعاتی از او ایجاد می‌کند که سوژه ناگزیر است آن را بپذیرد.

درواقع باید گفت، این سوژگی که رمان می‌کوشد بر آن دامن بزند و تا انتهای رمان چنین به‌نظر می‌آید که سوژه دارای عاملیت شده، اما در فضای نوجوانی، با سوژه‌ای گفتمانی و به‌نوعی ابژهٔ مردانگی مواجه هستیم که در نبود پدر، جانشین او شده و قدرت پدرسالاری به او واگذار شده است. درواقع سوژه نه در مقام عاملیت، بلکه تبدیل به ابژه‌ای مردانه شده است که مجبور است کلیشه‌های فرهنگی و سنتی مردانگی را در سنین کودکی و نوجوانی رعایت کند.

همان‌طورکه پیش از این نیز گفته شد اسماعیل، سوژهٔ اصلی این رمان، در کودکی پدر و پدربزرگ خود را از دست می‌دهد و خود مسئولیت خانواده را برعهده می‌گیرد. این مسئله باعث می‌شود که در شکل‌گیری سوژگی او سلطهٔ خانواده و به‌ویژه پدر را شاهد نباشیم. حتی برعکس این تصور، در بخش‌هایی از رمان به‌دلیل اینکه مسئولیت اقتصادی خانواده را برعهده دارد، صاحب‌نظر دانسته می‌شود و حتی می‌تواند دربارهٔ آیندهٔ خواهر ازدواج‌کردهٔ خود اظهارنظر کند. با این نگاه حتی می‌توان او را قدرت اول خانواده در نظر گرفت.

نام رمان	ساختار خانواده	بازنمایی پدر	گفتمان غالب
شکارچی کوسه کر/ عباس عبدی	ساخت مخیرانه (فرزندان نسبت‌به والدین، نفوذ بیشتری در تصمیمات دارند.)	نبود پدر/ مرگ ناگهانی	قدرت‌نمایی فرزندان.
سایه هیولا/ عباس جهانگیریان	ساخت دموکراتیک	نبود پدر/ به‌زندان افتادن	قدرت‌نمایی فرزندان.
دشت متلاطم/ علی‌اکبر کرمانی‌نژاد	ساخت مخیرانه	نبود پدر/ گم‌شدن و به‌خطر افتادن	قدرت‌نمایی فرزندان.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

خانواده و به‌ویژه پدران، نخستین و مهم‌ترین رکن قدرت برای فرزندان به شمار می‌رود؛ به‌ویژه برای نوجوانان که در آغاز مسیر روابط اجتماعی خود هستند. به‌همین دلیل، پرداختن به این مهم‌ترین رابطه‌ی قدرت با فرزندان در آثار ویژه‌ی نوجوانان، اهمیت خاصی دارد. مهم‌تر از هر نوع بازنمایی گفتمانی در آثار هر دهه، رسیدن به پاسخ این مسئله است که همان‌طور که در جامعه شاهد شکستن مرزهای پدرسالاری هستیم، این گفتمان مسلط در آثار ویژه‌ی نوجوان، باتوجه‌به حساسیت‌های موجود درباره‌ی آن، چگونه نمود داشته است؟

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

همان‌طورکه در بیان دیدگاه فوکو درباره‌ی قدرت گفتیم، قدرت امری متکثر است و در میان افراد یک جامعه وجود دارد. به‌همین دلیل، بررسی آثار در دهه‌های مختلف نشان می‌دهد، باوجود قدرت مطلق پدرسالاری از گذشته تاکنون، قدرت آن با مقاومت سوژه مواجه شده است و در نهایت در برخی آثار اخیر، به وارونگی قدرت و توانمندی سوژه‌ی نوجوان انجامیده است. بررسی آثار شاخص هر دهه نشان می‌دهد در دهه‌های اول داستان‌نویسی برای نوجوان، شاهد قدرت مطلق پدران و عاطفی‌سازی روایت به نفع آن‌ها هستیم. در این دوره‌ها در معنای کلی می‌توان گفت، پدرسالاری و روابط قدرت در خانواده، هرچند کم‌وبیش بازنمایی می‌شود، اما تبدیل به مسئله نشده است و تنها شاهد جهت‌گیری‌های مثبتی برای حفظ خانواده و درک اقتدار پدران هستیم. اما گفتمان پدرسالاری در دهه‌ی ۸۰، با بازنمایی ضعف‌ها و مشکلات برساخته‌ی گفتمان پدرسالاری، به چالش کشیده می‌شود و برای نخستین بار شاهد روابط قدرت و مقاومت بین فرزندان و پدران هستیم. علاوه‌بر آن، از دهه‌ی ۸۰، سوژگی دختران را بیشتر شاهد هستیم و در چالش بین روابط پدران و دختران، مهم‌ترین معضل دوران، بحث جنسیت زنانه و مشکلات آن که برساخته‌ی گفتمان پدرسالاری است، نه‌تنها به تصویر کشیده می‌شود، بلکه شاهد به چالش کشیده‌شدن آن نیز هستیم. هرچند آثار کمتری را می‌توان یافت که دختران در آن، سوژگی مستقل و مبارزی داشته باشند. اما در دهه‌ی ۹۰، با گسترش درون‌مایه‌ها و آثار، می‌توان به درون‌مایه‌ای تازه اشاره کرد که باتوجه‌به بحث این پژوهش، درخور اهمیت است. آن‌هم حذف قدرت پدرسالاری از داستان‌ها و قدرت‌نمایی بی‌رقیب فرزندان است. درون‌مایه‌ای که پیش از آن کمتر سابقه داشته است؛ اما می‌توان در این دهه، نمونه‌های خوبی از آن را یاد کرد. این امر نشان می‌دهد، دوره‌ی گذار از پدرسالاری، در آثار دیگری هرچند محدود، با به‌تصویرکشیدن تعامل و گفت‌وگوی میان پدران و فرزندان انجامیده است، اما در این آثار نیز، همچون فرایند آن در جامعه، گفتمان پدرسالاری در میانه‌ی پذیرش‌ها و طردشدن‌ها، همچون معمایی لاینحل مانده است. پیچیدگی‌های این روابط قدرت و مقاومت، حتی در آثاری که حذف پدران را شاهد هستیم، گویی فرزندان را جایگزین پدران می‌کند. مسئله‌ی اصلی پرداختن به گفت‌وگو و تعامل است که در کمتر اثری می‌توان نمودی از آن را یافت و پدرسالاری همچون امری محتوم در این آثار، در جایگاه قدرت، بالا و پایین می‌شود.

درواقع، می‌توان گفت، مسئله‌ی پدرسالاری در جامعه نیز در طی این سال‌ها دستخوش تحولات زیادی بوده است و رسیدن از قدرت مطلق پدرسالاری به فرایندهای مشارکتی در خانواده‌ها، به اندازه‌ی این چند دهه، زمان برده است. اما همچنان نیز این مسئله، باتوجه‌به قوانین جامعه، فرهنگ و عقاید مردم جامعه‌ی ما، مورد تأیید قرار می‌گیرد و باوجود تلاش‌های فرهنگی بسیار، به مسئله‌ای تبدیل شده است که گاه حتی کسی که به‌صورت فردی به آن پایبند نیست، می‌تواند از حقوقی که جامعه از این راه برای او قائل می‌شود، بهره ببرد. در این آثار، به‌ویژه در آثار دهه‌ی ۸۰ به بعد، این برهم‌کنش قدرت و مقاومتی که به روایت درآمده است، برآیند تلاش‌های اجتماعی همین دو دهه، برای به تصویر کشیدن و نشان‌دادن مشکلات پدرسالاری و اهمیت پرداختن به حقوق نوجوان است. امری چالش‌برانگیز که همچنان به کارهای فرهنگی عمیق و دقیق‌تری نیاز دارد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر، فرم‌های رضایت‌نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور.

تعارض منافع

این اثر تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF)، برگرفته‌شده از طرح شماره (۹۹۰۳۰۰۵۴) انجام شده است.

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

منابع

اکبرپور، احمد (۱۴۰۰). *من نوکر بابا نیستم*. چاپ سیزدهم، تهران: افق.

امن‌خانی، عیسی و عایشه، خوجه (۱۳۹۵). ادبیات کودک و ایدئولوژی‌های معاصر. *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ۴۲، ۱۳۹-۱۶۶.

ایرانی، ناصر (۱۳۵۸). *سختون*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

باباخانی، خسرو (۱۳۷۴). *بر فراز گندمزار*، داستان کوتاه یکی از آن روزها. چاپ پنجم، تهران:قدیانی.

برناردز، جان (۱۳۹۲). *درآمدی بر مطالعات خانواده*. ترجمه حسین قاضیان، تهران: نی.

بهرنگی، صمد (۱۳۴۸)، *اولدوز و کلاغ‌ها*. *تهران*: انتشارات شمس.

پاینده، حسین (۱۳۹۳). *داستان کوتاه در ایران (داستان‌های پسامدرن)*. چاپ دوم، تهران: نیلوفر.

تلطف، کامران (۱۳۹۴). *سیاست نوشتار (پژوهشی در شعر و داستان معاصر)*. چاپ اول، تهران: نامک.

جهانگیریان، عباس (۱۳۹۰). *جنگ که تمام شد بیدارم کن*. چاپ دوم، تهران: افق.

جهانگیریان، عباس (۱۳۹۴). *سایه هیولا*. چاپ اول، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

چیت‌سازی، الهه (۱۳۹۸). *بررسی ساختار توزیع قدرت در روابط خانوادگی و بازنمایی آن در قصه‌های عامیانه و داستان‌های کوتاه معاصر فارس (مطالعه موردی داستان‌های دهه‌های ۴۰ تا ۹۰)*. رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی_ ادبیات غنایی، دانشگاه شیراز.

حسن‌زاده، فرهاد (۱۳۸۰). *گاه روشن گاه تاریک*. چاپ سوم، تهران: مدرسه.

حسن‌زاده، فرهاد (۱۳۹۶). *هستی*. چاپ پنجم، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

درویشیان، علی‌اشرف (۱۴۰۰)، *آبشوران*، تهران: چشمه.

دریفوس، هیوبرت و رابینو، پل (۱۳۹۴). *میشل فوکو، فراسوی ساختگرایی و هرمنوتیک*. ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.

سرشار، محمدرضا (رضا رهگذر) (۱۳۶۱). *آنجا که خانه‌ام نیست*. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

سلطانی، علی اصغر (۱۳۹۴). *قدرت، گفتمان و زبان (سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران)*. تهران: نی.

شاه‌آبادی، حمیدرضا (۱۳۸۷). *لالایی برای دختر مرده*. تهران: افق.

شعبانی سبزه‌میدانی، ا (۱۳۹۶). *نقش و جایگاه پدر در اشعار کودک*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، رشته زبان و ادبیات فارسی_ ادبیات کودک و نوجوان، دانشگاه پیام‌نور مرکز رشت.

عاملی رضایی، مریم (۱۳۹۱). بررسی و تحلیل سیر تاریخی سیمای خانواده در رمان فارسی، از ابتدا تا دهه ۵۰. *پژوهشنامه زنان*، ۱، ۱۴۲-۱۱۷.

عبدی، عباس (۱۳۹۲). *شکارچی کوسه کر*. چاپ اول، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

قانعی‌راد، محمدامین (۱۳۹۸). زوال پدرسالاری؛ فروپاشی خانواده یا ظهور خانواده مدنی؟ تهران: نقد فرهنگ

قرشی‌نژاد، ربابه. (۱۳۹۲). *پژوهشی در بازنمایی خانواده در ادبیات کودک و نوجوان (با تحلیل داستان‌های واقع‌گرای پس از انقلاب اسلامی)*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه هرمزگان.

مرادی کرمانی، هوشنگ (۱۳۹۰). *مشت بر پوست*. چاپ ششم، تهران: معین.

مرادی کرمانی، هوشنگ (۱۳۹۲). *بچه‌های قالی‌بافخانه*. چاپ یازدهم، تهران: معین.

میلز، سارا (۱۳۹۲). *میشل فوکو*. ترجمه مرتضی نوری، چاپ دوم، تهران: مرکز.

نظام‌آبادی، مهری (۱۳۸۸). *زن و قدرت در خانواده (تحلیل محتوای کیفی شش رمان پرفروش دهه اخیر)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی، رشته مطالعات فرهنگی، دانشگاه علامه طباطبایی.

ون‌دایک، تئون (۱۳۹۴). *ایدئولوژی و گفتمان*. ترجمه محسن نوبخت، تهران: سیاهرود.

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.

یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۳). *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*. تهران: هرمس.

References

Ritzer, G and Stepnisky, J (2017). *Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots*. New York: Sage Publishing.

جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید (۱۴۰۲). برهم‌کنش قدرت و مقاومت: تحول گفتمان پدرسالاری در ادبیات داستانی نوجوان. فصلنامه علمی *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۴)، ۳۱-۵۰.